

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ**  
**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**  
**«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»**

*Əlyazması hüququnda*

**ƏŞRƏFOVA RƏFİQƏ MƏHƏRRƏM QIZI**

**« Aqrar sferada qiymətlərin tənzimlənməsi  
mexanizminin təkmilləşdirilməsi»  
mövzusunda**

**MAGİSTR DİSSERTASIYASI**

**İstiqamətin şifri və adı:** İİM - 010000 “İqtisadiyyat”

**İxtisasın şifri və adı:** İİM – 012700 “ Qiymətləndirmə”

**Elmi rəhbər:**

**Magistr proqramının rəhbəri:**

dosent T.İ.Kərimova

dosent B.C.Sadıqov

**Kafedra müdiri:** professor X.H.Kazımlı

**BAKİ - 2015**

# MÜNDƏRİCAT

|                                                                                                                |           |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| Giriş.....                                                                                                     | 3         |
| <b>I FƏSİL. Aqrar sferada qiymətlərin formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsasları.....</b>                      | <b>7</b>  |
| 1.1.Aqrar sferada qiymətlərin formalaşması qanunauyğunluqları və amilləri.....                                 | 7         |
| 1.2.Aqrar sferada qiymət sistemi və onun formalaşması mexnizmi.....                                            | 17        |
| 1.3.Kənd təsərrüfatında qiymətin əmələ gəlməsinin dünya təcrübəsi və onun Azərbaycanda tətbiqi məsələləri..... | 25        |
| <b>II FƏSİL. Aqrar sferada qiymətkoyma mexanizminin təhlili.....</b>                                           | <b>43</b> |
| 2.1. Aqrar sferada qiymətlərin dinamikasının mövcud vəziyyəti və inkişaf meylləri.....                         | 43        |
| 2.2. Aqrar sferada qiymətlərin dinamikasını müəyyən edən amillərin təhlili.....                                | 55        |
| 2.3. Aqrar sferada idxal və ixrac məhsullarına qiymətlərin müqayisəli təhlili.....                             | 69        |
| <b>III FƏSİL. Aqrar sferada qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....</b>      | <b>80</b> |
| 3.1. Aqrar sferada qiymət siyasətinin formalaşmasının konseptual hüquqi aspektləri.....                        | 80        |
| 3.2. Aqrar sferada qiymət paritetliyinin müəyyən edilməsi.....                                                 | 89        |
| Nəticə və təkliflər.....                                                                                       | 93        |
| İstifadə olunan ədəbiyyat.....                                                                                 | 96        |

## Giriş

**Mövzunun aktuallığı.** Bazar münasibətlərinin yaradılması və dünya təsərrüfat sisteminə integrasiya bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatında, onun ayrılmaz hissəsi olan, əhalini ərzaqla, sənayeni isə xammalla təmin edən kənd təsərrüfatında keyfiyyətə yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşmasını zərurətə çevirmişdir. Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi və torpaq islahatının həyata keçirilməsi nəticəsində kolxoz və sovxozların bazasında müxtəlif təsərrüfatçılıq formaları, istehsal kooperativləri, kəndli ( fermer ) təsərrüfatları, aqroservis, ailə və fərdi təsərrüfatlar yaradılmışdır. Belə təsərrüfatçılıq formalarının səmərəli, gəlirli fəaliyyəti aqrar sahənin, həmçinin bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafı üçün gərəklidir. Bu baxımdan kəndli təsərrüfatlarının səmərəli maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinə yol açan iqtisadi mexanizmlərin, o cümlədən qiymətlərin elmi əsaslarla formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Aqrar sənaye məhsulları istehsalı iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli olaraq özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu səbəbdən aqrar-sənaye məhsullarının istehsalına təsir edən müxtəlif amillər tam nəzərə alınmalı və istehsal xərclərini ödənilməli, geniş təkrar istehsalın təmin olunması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, səmərəliliyin artırılmasına maraq yaradan qiymətlər tətbiq olunmalıdır

**Problemin öyrənilmə vəziyyəti.** Son illər aqrar sferada qiymətlərin əmələ gəlməsi, prosesin yeni istehsal münasibətlərinin xarakterinə uyğunlaşdırılması, bu sahədə elmi tədqiqatlar aparan iqtisadçı alimlərin diqqət mərkəzindədir. Azərbaycanda aqrar sferada qiymətlərin əmələ gəlməsi problemi və onunla bağlı bir sıra məsələlər iqtisadçı alimlərdən Səmədzadə Z.Ə, Kazımlı X.H, Verdiyev Ə.Ç, Allahverdiyev H.B, Əlirzayev Ə.Q, Əhmədov İ.V, Balayev R.Ə və b.əsərlərində tədqiq edilmişdir. Bu problemin bəzi nəzəri və praktiki məsələləri rus iqtisadçı alimlərindən V.A.Dobrinin, N.Y.Kovalenko, M.Robert və b.tərəfindən geniş və əhatəli şərh edilmişdir.

Lakin bütün bunlarla yanaşı, yeni istehsal münasibətləri şəraitində aqrar sferada qiymətlərin əmələ gəlməsi ilə bağlı aktual problemlərin tədqiqinə dair kompleks tədqiqatlar aparılmışdır.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Tədqiqatın məqsədi aqrar sferada qiymətlərin əmələ gəlməsi amilləri, kənd təsərrüfatı istehsalının infrastruktur təminatı, həmçinin mövcud daxili və xarici təcrübənin başlıca istiqamətləri uçota alınmaqla aqrar sferada qiymətlərin əmələ gəlməsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı elmi cəhətdən əsaslandırılmış praktik əhəmiyyətli təkliflər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- İqtisadi islahatlar şəraitində aqrar sferada qiymətlərin formalaşma prosesini tədqiq etmək;
- Aqrar sferada qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinin obyektiv zəruriliyini əsaslandırmaq;
- Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına göstərilən xidmətlər və onların qiymət səviyyələrini təhlil etmək;
- Aqrar sferada qiymətlərin optimallaşdırılması ehtiyatlarının müəyyənəşdirilməsi;
- Aqrar sferada məhsulların qiymətlərinin dövlət tənzimlənməsinin prioritetlərini müəyyənəşdirmək;
- Aqrar sferada kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının qiymətlərinin mövcud vəziyyətini araşdırmaq.

**Tədqiqatın obyekti.** Aqrar sferada məhsulların daxili və xarici qiymətlərinin mövcud səviyyəsi və onların təkmilləşdirilməsi prioritetlərinin müəyyənəşdirilməsi tədqiqat obyekti kimi seçilmişdir.

**Tədqiqatın predmeti.** Aqrar sferada istehsal olunan məhsulların qiymətlər sistemi tədqiqatın başlıca predmetidir.

**Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları.** Tədqiqatın nəzəri- metodoloji əsaslarını Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Milli Məclisin aqrar sahənin inkişafı, habelə onun tədarük və emal sahələri arasında

əlaqələndirilməsi istiqamətlərində qəbul etdiyi qanunlar, Nazirlər Kabinetinin normativ-hüquqi aktları və b.sənədlər təşkil edir.

Tədqiqat prosesində təhlil, sintez, induksiya, deduksiya, müqayisəli və sistemli təhlil, rəşional və pozitiv yanaşma üsullarından istifadə edilmişdir.

**Tədqiqatın informasiya bazası.** Dissertasiya işində Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin müvafiq statistik məlumatlarından, eləcə də iqtisadçı alimlərin əsərlərindən və elmi məqalələrindən istifadə edilmişdir.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi.** Bu yenilik aşağıdakılardan ibarətdir:

- Müasir bazar münasibətləri şəraitində aqrar sferadaməhsulların qiymətlərinin formalaşmasının spesifik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmışdır;
- Azərbaycan Respublikasının aqrar-sənaye bazarındatətbiq olunan qiymət növləri arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlar araşdırılmışdır;
- Qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin əhalinin istehlak səviyyəsinə təsiri araşdırılmışdır;
- Aqrar sferada qiymətlərin müəyyən edilməsi prosesində istehsalçıların pul gəlirlərinə və istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətinə təsiri araşdırılmışdır;
- Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin təkmilləşdirilmə mexanizminin perspektiv istiqamətləri müəyyənəşdirilmişdir.

**Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti.** Dissertasiya işinin nəticə və təklifləri Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi probleminin həllində, aqrar-sənaye bazarındasağlam rəqabət mühitinin yaradılması və qiymətlərin əmələ gəlməsi ilə bağlı qanunvericilik aktlarının hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Nəticə və təkliflərdən həmçinin, ali məktəblərdə tədris prosesində və elmi tədqiqat işlərində mənbə kimi istifadə edilə bilər.

**Tədqiqatın nəticəsinin sınaqdan keçirilməsi və istifadə edilməsi.** Dissertasiya işinin əsas elmi müddəaları və praktiki nəticələri bir sıra xarici ölkələrdə və Azərbaycan Respublikasının tanınmış elm ocaqlarında keçirilən beynəlxalq konfransların materiallarında dərc olunmaqla məruzə edilmişdir.

**Dissertasiya işinin həcmi, quruluşu.** Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarət olub, 1,5 intervalla komputer yazısı ilə 97 səhifədən ibarətdir. 15 cədvəl verilib, işin sonunda 12 adda ədəbiyyat göstərilmişdir.

## **I FƏSİL. Aqrar sferada qiymətlərin formalaşmasının nəzəri- metodoloji əsasları.**

### **1.1.Aqrar sferada qiymətlərin formalaşması qanunauyğunluqları və amilləri.**

Aqrar-sənayesferası xalq təsərrüfatının mühüm sahələrindən biridir və əhalinin ərzaq məhsullarına artmaqda olan tələbatının və sənayenin xammala olan ehtiyaclarının ödənilməsində böyük rol oynayır. Xalq təsərrüfatının bir çox sahələrinin inışafı kənd təsərrüfatının inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bu sahədə istehsal olunan ərzaq məhsulları və onun emal sənayesi məhsulları ölkə əhalisinin istehlak şeylərinə olan tələbatının təxminən 75% - ni ödəyir.

Aqrar sfera özünəməxsus bir sıra sosial – iqtisadi, təbii və texnoloji xarakterli xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Belə ki, iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli olaraq kənd təsərrüfatında başlıca istehsal vasitəsi torpaqdır. Burada istehsal prosesi təbii amillərlə çuğlaşır. Onun nəticəsi torpaq iqlim şəraitindən bilavasitə asılıdır.

Aqrarsferası məhsullarının qiymətləri sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı üçün eyni olan ümumi prinsiplər əsasında müəyyənləşdirilir. Bununla belə kənd təsərrüfatı məhsullarına qiymət qoyulmasında bəzi səciyyəvi xüsusiyyətlər vardır ki, bu da həmin sahənin spesifikasiyindən irəli gəlir. Kənd təsərrüfatında sənayeye nisbətən iki məhsuldar qüvvənin (təbii və ictimai) fəal qarşılıqlı fəaliyyəti qırılmaz vəhdətdə olur.

Aqrarsferada iqtisadi mexanizmin tərkib hissəsi olan qiymət mexanizmi elə düzgün qurulmalıdır ki, kəntdə iqtisadi və sosial inkişaf problemlərinin həll olunmasında əsasamillərdən biri kimi fəaliyyət göstərə bilsin. Kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin yaxılaşdırılması və sosial müdafiəsinin təmin olunması qiymətlərin müəyyən edilmə səviyyəsindən çox asılıdır. Onun səviyyəsindən asılı olaraq iqtisadi və sosial sahələrdə inkişaf sürətləndirilə və ya ləngidilə bilər.

Qiymət ən vacib iqtisadi rıçaqlardan biri olub bütövlükdə iqtisadi mexanizmin formalaşmasında və fəaliyyətində xüsusi rol oynayır. Qiymət alıcının əmtəə vahidini almağa, satıcının isə satmağa hazır olduqları pulun miqdarını ifadə edir. O

bazarda tələb və təklifin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. Daha geniş mənada məhsulun bazar qiyməti çoxlu sayda amillərin təsiri altında formalaşır. Elə buna görə də kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları qiymət strategiyasını seçilərkən bütün qiymətmələgətirən amilləri aşkara çıxarmalı və dərinlən təhlil etməlidirlər.

Ümumiyyətlə qiymət vasitəsi ilə istehlakçı və istehsalçı, müəssisələrlə dövlət, dövlətlə əhali arasında iqtisadi münasibətlər formalaşır və inkişaf edir. Qiymət istehsalın öz nəticələrində və qiymətləndirmənin ölçü miqyası məntiqində ortaya çıxmalı, formalaşmalıdır. O sosial inkişafa müsbət də təsir edə bilər, mənfi də. Bu qiymət mexanizminin düzgün təşkilindən də asılıdır.

Yeni iqtisadi şəraitdə aqrar sahədə qiymətmələgəlmənin prinsiplərində elmi cəhətdən qiymətin əsaslandırılması, məqsədyönlülü, fasiləsizliyi, qiymətlərin səviyyəsinə nəzarətə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Qiymət metodoloji cəhətdən elmi əsaslar üzrə qurulmalı və əmtəə dəyərinin pulla ifadəsi kimi sərf olunan ictimai zəruri əməyin kütləsinə uyğun gəlməlidir. Tələb və təklif amillərinin təsiri olduğu halda da qiymətin əsasında ictimai – zəruri əmək məsrəfləri dayanmalıdır. Əmtəələrə qiymət qoyulması subyektiv amillərdən kənar olmalıdır. Qiymətlər elə formalaşmalıdır ki, istehlakçının mənafeyinə toxunmadan istehsalçıda güclü stimulyaratsın, onu istehsalın genişləndirməsinə və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə sövq etsin. Başqa sözlə istehsalçıda istehsalın inkişafına və onun nəticələrinə güclü maddi maraq yaratsın. Deməli qiymət mexanizmində onun stimullaşdırıcı funksiyası həmişə gözlənilməli və ona əməl olunmalıdır.

İndiki qiymət sistemi bazar iqtisadiyyatının əsas atributlarından biri olan çoxukladlı iqtisadiyyata uyğun təkmilləşdirilir və inkişaf etdirilir. Belə ki, sərbəst qiymətlərin fəaliyyət göstərdiyi bazar iqtisadiyyatına getdikcə fermerlərin əsas hissəsi təsərrüfat fəaliyyətlərində və sahibkarlıqda sərbəstliyə malik olurlar və sərəncamlarında olan istehsal vasitələrindən, istərsə də istehlak əmtəələrindən istifadədə tam müstəqil olurlar. Onlar müstəqil surətdə istehsal planlarını, satılmaq üçün əmtəəlik məhsulun həcmi müəyyənləşdirirlər, iqtisadi əlaqələrini şəxsi mənafe baxımından qururlar və tələb – təklif əsasında qiymətlərin səviyyəsini sərbəst təyin edirlər. Bütün bunların nəticəsində nəinki qarşılıqlı maraq yaranır,

həm də qarşılıqlı məsuliyyət güclənir. Maddi maraq və qarşılıqlı məsuliyyət isə təbiidir ki iqtisadi və sosial inkişafın əsas şərtlərindəndir.

Qiymətin əmələ gəlməsi olduqca mürəkkəb prosesdir. Qiymət bazarda realizə olmaq üçün təklif olunan əmtəələrin mübadiləsi mərhələsinə qədər mürəkkəb formalaşma prosesindən keçir və bu zaman bir çox amillərin – tələb, təklif və xərc amillərinin təsirinə məruz qalır. Bütün bunları nəzərə alaraq istehsalçı öz məhsulu üçün ən yüksək qiyməti tələbə görə, ən aşağı qiyməti isə xərclərə görə müəyyənləşdirir.

Xalq təsərrüfatının mühüm bir sahəsi olan kənd təsərrüfatının bütün digər sahələrdən fərqlənən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olması bu sahədə qiymət əmələgəlməsi prosesinə də təsir göstərir. Belə ki, kənd təsərrüfatında qiymətəmələgəlmə prosesinə bir sıra spesifik amillər təsir göstərir ki, bunlara da aşağıdakıları aid etmək olar:

- Təbii – iqlim amilləri;
- Torpaq amili;
- İstehsalın mövsümliliyi amili;
- Aqrar-sənaye sferası əmtəələrinin qarşılıqlı əlaqəsi və əvəzlənməsi.

Aqrar-sənaye sferası məhsullarının qiymətinə təsir göstərən təbii-iqlim amilləri böyük bir qrup təşkil edir. Buraya havanın temperaturu, günəşli günlərin sayı, illik yağıntının miqdarı, iqlimin tipi, təbii fəlakətlər və s. amillər daxildir. Məlm olduğu kimi ölkənin ayrı-ayrı zonaları torpaq iqlim şəraitinə görə bir-birindən xeyli fərqlənir. Elə ona görə də kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşdırılması və yerləşdirilməsi probleminin həlli həmin fərqləri nəzərə almaqla həyata keçirilir. İqlim şəraitinin eyni məhsul istehsalının maya dəyərinin səviyyəsinə təsirini tamamilə aradan qaldırmaq qeyri-mümkündür. Deməli bütün kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların normal təsərrüfatçılığını təmin etmək üçün təbii-iqlim amillərinin qiymətəmələgəlmə prosesinə təsirini tam şəkildə nəzərə almaq lazımdır. Elə bu məqsədlə də kənd təsərrüfatı məhsullarının satınalma qiymətləri differensiallaşdırılır. Bu ölkənin zonaları üzrə məhsul istehsalının müxtəlif təbii şəraitlər ilə əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına

çəkilən məsrəflərdə müşahidə olunan fərqlərlə izah olunur. Bu amillərin təsiri nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyəri aşağı düşə və ya kəskin şəkildə arta bilər. Məsələn, 2006- cı ildə üzümün bir sentnerinin maya dəyəri Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda 15, 44 manat, Lənkəran iqtisadi rayonunda 27, 98 manat, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda 7,06 manat, Aran iqtisadi rayonunda 13,50, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda 23,13 manat olmuşdur. Həmin dövrdə üzümün bütövlükdə Azərbaycan üzrə orta maya dəyəri 18, 66 manat olmuşdur.

Təbii amillərə eyni zamanda bir sıra xoşagəlməz təbii hadisələri (güclü leysan yağış, dolu, çovğun, qasırğa və s.) eyni zamanda təbii fəlakətləri ( sel, daşqın, zəlzələ və s.) də aid etmək olar. Bu cür təbii hadisələr də kənd təsərrüfatı təsərrüfatı müəssisələrinin xərclərini artırmaqla maya dəyərinin və məhsulun qiymətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən belə hadisələr nəticəsində yaranan məhsul qıtlığı təklifin azalmasına və qiymətin yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Aqrarsferada qiymətin əmələ gəlməsinə təsir göstərən ən mühüm amillərdən biri də torpaqdır. Torpaq kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitələrindən biridir. Xüsusilə də kənd təsərrüfatının bitkiçilik sahəsində torpaq amili təsərrüfat subyektinin bütün iqtisadi göstəricilərinə, eləcə də qiymətin əmələ gəlməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bildiyimiz kimi, respublikamızın ayrı-ayrı zonalarında torpaqların ayrı-ayrı tiplərinə rast gəlinir. Bu torpaq tipləri məhsuldarlığına görə bir-birindən fərqlənir. Daha doğrusu konkret bir məhsul növünün məhsuldarlığı başqa amillərin təsiri eyni olduqda torpaq tiplərindən asılı olaraq dəyişir. Məhz bu amil nəzərə alınmaqla ölkənin ayrı-ayrı iqtisadi-coğrafi zonaları müəyyən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşır.

Bir sıra qiymətlər rayonlar üzrə diferensiallaşdırılarkən onlar kifayət qədər öyrənilməli, istehsalçıların mövcud imkanları, ərazi prinsipləri, torpağın keyfiyyəti, məhsulların maya dəyəri, rentabellik, məhsuldarlıq, istehsalın ixtisaslaşma səviyyəsi, məsrəfləri ödəmə imkanları və s. amillər nəzərə alınmalıdır.

Aqrar-sənaye sferası məhsullarına qiymətlər müəyyənləşdirilərkən uzun müddət orta istehsal şəraitində mövcud olan ictimai-zəruri məsrəflərə əsasən

diferensiallaşdırma aparılmalıdır. Aqrar-sənaye sferası məhsullarına diferensial qiymətlər müəyyən edilərkən orta istehsal şəraitinə uyğun 10-15 ilin məlumatları əsas götürülür. Həmin qiymətlərin müəyyən edilməsi vaxtı torpağın tərkibi, şoranlaşma vəziyyəti, su ilə təhciz olunma, istehsalın ixtisaslaşması, ərazi bölgüsü, məhsulun maya dəyəri, istehsalın orta rentabellik səviyyəsi, məhsuldarlıq, istehsalın əsas və dövriyyə fondları ilə təminatı nəzərə alınır.

Aqrar-sənaye sferası məhsullarına qiymətlərin müəyyən edilməsi bütün torpaqların iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsini tələb edir. Son illərdə Respublika Dövlət Yerquruluşu Layihə İnstitutu tərəfindən bütün təsərrüfatlarda torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi prosesi başa çatdırılışdır. Həmin iqtisadi qiymətləndirmə materiallarından kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri müəyyənləşdirilərkən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aqrar-sənaye sferası məhsullarına qiymətlər müəyyənlişdirilərkən iqlim amili ilə torpaq amili birlikdə, qarşılıqlı əlaqədə təsir göstərir. Torpaq amilinin kənd təsərrüfatında qiymətmələgəlməyə təsirinə aid çoxlu misallar göstərmək olar. Məsələn, kartof bitkisinin məhsuldarlığı qara və rütubətliliyi daha çox olan torpaqlarda yüksək olur. Elə buna görə də kartof istehsalı bu cür torpaqların geniş yayıldığı Tovuz və gədəbəy rayonlarında daha əlverişlidir və istehsal prosesi daha az xərc tələb etməklə məhsulun maya dəyərini aşağı salmağa imkan verir. Digər tərəfdən bu zonada yetişdirilən kartof yüksək istehlak keyfiyyətlərinə malik olduğundan daha yüksək qiymətə təklif olunur.

Aqrar-sənaye sfera məqsədləri üçün istifadə olunan torpaqlar yararlı və yarasız olaraq 2 qrupa bölünür. Lakin yararlı torpaqlar özləri kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə olunaraq tədricən məhsuldarlığını itirir. Yəni bu torparda hər sahə vahidinə düşən məhsul istehsalının həcmi azalır və yaxud həmin həcmdə məhsul istehsal etmək daha çox xərc tələb edir. Torpaqların məhsuldarlığını bərpa etmək üçün bir sıra aqrotexniki tədbirlər (və ya torpaqlar xama qoyulur ) həyata keçirilir ki, bu da əlavə xərclər yaradır. Deməli, torpaqların yararlılıq dərəcəsidə məhsulun qiymətinə təsir göstərən bir amil kimi çıxış edir.

Aqrar-sənaye sferası istehsalına xas olan xarakterik cəhətlərdən biri də istehsalın mövsümliliyidir. Bildiyimiz kimi, kənd təsərrüfatı məhsulları, xüsusilə də bitkiçilik məhsulları ilin müəyyən dövründə yetişir, yəni hazır məhsul əldə edilir. Qalan dövr ərzində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları saxlanılan məhsulun satışı ilə məşğul olsalar da daha çox istehsalı maliyyələşdirirlər. Hazır məhsul əldə edilən dövr bütün təsərrüfatlarda əsasən üst-üstə döşdüyündən bazarda əmtəə təklifi artır və məhsulun qiyməti isə aşağı olur. Kənd təsərrüfatı subyektləri isə il ərzində yaranan xərclərini ödəmək üçün məhsullarını tez reallaşdırmağa çalışırlar. Məhsulun saxlanması da bir sıra xərclər tələb edir, bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarını isə uzun müddət saxlamaq ümumiyyətlə mümkün deyil. Mövsümi xarakter bu və ya digər məhsul növünün ayrı-ayrı təbii-iqtisadi zonalarda müxtəlif dövrlərdə yetişməsi ilə bağlıdır. Məsələn respublikamızda meyvə və tərəvəz məhsullarının yetişmə dövrü təbii-iqtisadi zonalar üzrə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, Lənkəran-Astara zonasında tərəvəz Quba-Xaçmaz zonasına nisbətən 20-30 gün tez yetişir. Lakin tərəvəzin erkən yetişməsi əlavə xərc tələb edir. Belə ki, tərəvəzin maya dəyəri erkən tərəvəz zonalarında tərəvəzin gec yetişdiyi zonalara nisbətən 30-35% yüksəkdir.

Məsələnin ən əsas cəhəti isə əhalinin ilin bütün mövsümlərində bərabər səviyyədə kartof və tərəvəzlə, eyni zamanda digər kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin etmək vəzifəsidir. Deməli, kənd təsərrüfatı müəssisələri ilin bütün dövrlərində bu məhsullara tələbatı təmin etmək imkanına malik olmalıdırlar. Mövsümi qiymətlər elə qurulur ki, kənd təsərrüfatı subyektləri ilin əlverişsiz vaxtında məhsulun istehsalından, yaxud uzun müddət saxlanılmasından irəli gələn əlavə məsrəfləri tamamilə ödəyə bilsinlər.

Kartof və tərəvəz üçün mövsümi qiymətlərin differensiallaşdırılması bu məhsulların tezyetişən növlərinin becərilməsi üçün təsərrüfatların həvəsləndirilməsinə yönəldilmişdir.

Bildiyimiz kimi, bir sıra kənd təsərrüfatı məhsulları qismən bir-birini əvəz edə bilər. Əgər belə məhsullardan birinin təklifi azlarsa və yaxud qiyməti dəyişərsə bu onun əvəz olunduğu məhsulun qiymətinə müəyyən dərəcədə təsir göstərir ki, bu da

qiymətəmələgəlmə prosesinə təsir göstərən amillərdən biri kimi çıxış edir. Qiymətin dəyişmə dərəcəsi də qeyd olunan məhsulların bir-birini nə dərəcədə əvəz etməsindən asılıdır. Elə kənd təsərrüfatı məhsulları var ki, onları qiymətləri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Məsələn, qoyun və qaramal ətinin qiymətləri. Əgər müəyyən bir səbəb üzündən qoyun ətinin qiyməti qalxarsa və ya bazarda onun qıtlığı meydana gələrsə onda istehlakçılar öz tələbatlarını ödəmək üçün qaramal ətindən daha çox istifadə etməyə başlayacaqlar. Bu da öz növbəsində qaramal ətinə olan tələbin artmasına və onun qiymətinin yüksəlməsinə gətirib çıxaracaq.

Qiymət əmələ gətirən amillər nəzərə alınmadan onun səviyyəsini düzgün müəyyənləşdirmək olmaz. Təcrübə sübut etmişdir ki, istehsalçı öz məhsuluna qiymət qoyarkən hər şeydən əvvəl həmin məhsulun satışından əldə etdiyi pul ilə məhsulun istehsalına çəkdiyi xərcləri ödəmək və əlavə gəlir götürmək məqsədini qarşıya qoyur. Məhz buradan da qiymətin formalaşmasının iki amili meydana çıxır:

- Məhsulun maya dəyəri;
- Normativ rentabellik və ya mənfəət norması

Qiymətin kəmiyyətini və daxili quruluşunu müəyyən edən amillərə işçilərin ixtisası, bacarığı və vərdişi; əməyin texnika ilə silahlanması və istehsalın texnika ilə təmin olunması; istehsalın və əməyin təşkili; əməyin təbii şəraiti; istehsalın yerləşdirilməsi və əmək məhsullarının istehlakı; tələbatın həcmi aiddir.

Birinci dörd amilin təsiri ilə istehsal prosesində ictimai – zəruri əmək məsrəfləri əmələ gəlir, 5 – ci amil tədavül dairəsində əlavə ictimai – zəruri əmək məsrəflərinə şərait yaradır. Sonuncu amil yeni yaradılan məhsulda zəruri və izafi dəyərin arasındakı nisbəti dəyişir.

Aqrarsferada təbii amil əməyin təbii məhsuldarlığını müəyyən edir və differensial rentanı yaradır. Bu amil eyni zamanda qiymətə təsir edir.

Qeyd olunduğu kimi, kənd təsərrüfatında qiyməti əmələ gətirən amillər içərisində ən mühümlərindən biri maya dəyəridir. Maya dəyərinin daxili quruluşunu müəyyən edən ünsürlərə bitkiçilik məhsulları üzrə əmək haqqı, toxum mineral və mavi gübrələr, amortizasiya ayırmaları texniki xidmət və texnikanın

təmir xərcləri, ehtiyat hissələri, yanacaq, istehsalın təşkili; heyvandarlıq məhsulları üzrə əmək haqqı, yem, yanacaq, əsas vəsaitlərin amortizasiya ayırmaları, təmir xərcləri, texniki xidmət, istehsalın təşkili xərcləri aiddir.

Araşdırmalar göstərir ki, məhsulun növündən asılı olan maya dəyərinin xüsusi çəkisi dəyişir. Bir qayda olaraq əksər bitkiçilik məhsullarının tərkibində əmək, heyvandarlıq məhsullarının tərkibində isə yem xərcləri yüksək xüsusi çəkiyə malik olur. Bəzən eyni növ məhsulun maya dəyərinin quruluşunda eyni xərc ünsürünün xüsusi çəkisi müxtəlif olur. Belə vəziyyətin hər bir konkret təsərrüfatda obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Məhsulun maya dəyəri hətta eyni təbii – iqtisadi şəraitdə yerləşən təsərrüfatlarda eyni olmaya bilər. Çünki məhsulun maya dəyərinə bir sıra sosial – iqtisadi, torpaq – iqlim, texniki və təşkilati amillər təsir göstərir. Məhsulun maya dəyərinə təsir göstərən hər hansı bir amilin düzgün nəzərə alınmaması normativ mənfəətin sabit qaldığı şəraitdə qiymətlə maya dəyəri arasındakı fərq nisbəti istehsalçının zərərinə dəyişdirə bilər. Ona görə də qiymət müəyyənləşdirilərkən hər şeydən əvvəl məhsul vahidinin maya dəyərini əmələ gətirən bütün xərc ünsürləri nəzərə alınmalıdır. Beləliklə yuxarıda deyilən amillər nəzərə alınmaqla respublika aqrar – sənaye bazarında istehsal edilən məhsulların həqiqi və gözlənilən maya dəyəri müəyyənləşdirilir.

Qiymət o zaman elmi cəhətdən əsaslandırılmış hesab olunur ki, normal işləyən hər bir fermer təsərrüfatında istehsalın artırılmasında, keyfiyyətin yüksəldilməsində və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasında maddi maraq vardır. Yüksək qiymət fermer üçün fayda verməsinə baxmayaraq ola bilər ki, həmin qiymət bütünlükdə cəmiyyət miqyasında faydalı olmasın. Qiymətlərin əsaslandırılmadan həddən artıq artırılması bahalıq yaradar, əhəlinin həyat səviyyəsinə pis təsir göstərə bilər. Odur ki, qiymətlərin səviyyəsi elə müəyyənləşdirilməlidir ki, istehsalçıların konkret növ məhsulun istehsalını artırmaqda maddi marağı təmin olumaqla bərabər cəmiyyət üzvlərinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına səbəb olsun.

Aqrarsferada qiymətlərin səviyyəsi konkret məhsul vahidinin maya dəyərinə aid edilən istehlak olunmuş istehsal vasitələrinin qiymətləndirilməsi üsullarından

da asılıdır. Kənd təsərrüfatında istifadə edilən lakin kənardan gətirilən əsas istehsal vasitələrinin istehlak olunan hissəsi amortizasiya ayırmaları şəklində məhsul vahidinin maya dəyərinə daxil edilir.

Aqrarsferada əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarının qiymətləri müəyyənləşdirilərkən dövriyyə istehsal vasitələrinin də düzgün qiymətləndirilib məhsul vahidinin maya dəyərinə daxil edilməsi başlıca şərtidir. Bir sıra dövriyyə vasitələri kənardan gətirilir. Məsələn, qarışıq yem, toxum, ehtiyat hissələri və s. Təsərrüfatlar kənardan aldıkları dövriyyə vəsaitlərini istehsal etdikləri kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərinə daxil edərkən onların alış qiymətləri ilə bərabər daşınma və saxlanılmaş xərclərini də nəzərə almalıdırlar. Dövriyyə vəsaitlərinə aid edilən bir sıra məhsullar təsərrüfatların özlərində istehsal edilir. Bu məhsullar təsərrüfatda neçəyə başa gəlsə həmin qiymətlə də məhsulun maya dəyərinə daxil edilməlidir.

Aqrarsferası müəssislərinin uğurlu fəaliyyəti başqa amillərlə bərabər əsas növ əkinçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalı prosesində istifadə olunan sənaye məhsullarının qiymətlərindən də çox asılıdır. Elmi – texniki tərəqqi inkişaf etdikcə kənd təsərrüfatında istifadə olunan sənaye məhsullarına – traktorlara, kombaynlara, yük avtomobillərinə, elektrik avadanlıqlarına, heyvandarlıq fermalarında və yem istehsalında istifadə olunan maşın və mexanizmlərə, tikinti materiallarına, kimyəvi maddələrə və s. maddi texniki vasitələrə tələbat da artır. Səayedə istehsal olunan və kənd təsərrüfatında istehlak edilən həmin maddi – texniki ehtiyatlar əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı prosesində iştirak etmə müddətinə görə iki qrupa bölünür: birinci qrupa əsas istehsal fondları, ikinci qrupa isə dövriyyə istehsal fondları aiddir. Əsas istehsal fondlarına binalar, tikililər, güc ə iş maşınları, nəqliyyat vasitələri və digər texika və avadanlıqlar, dövriyyə istehsal fondlarına ehtiyat hissələri, yanacaq, yağlama materialları, mineral gübrələr, kimyəvi maddələr və s. aiddir. Bir qayda olaraq əsas istehsal fondlarının konkret ildə aşınan hissəsi, dövriyyə istehsal fondlarının isə bütövlükdə dəyəri istehsal olunan əkinçilik və maldarlıq məhsullarının dəyərinə daxil edilir.

Aqrarsferasında istifadə olunan maddi – texniki ehtiyatların qiymətlərinə gəldikdə isə qeyd olunmalıdır ki, bazar münasibətlərinin formalaşması obyektiv olaraq tələb edir ki, maddi - texniki ehtiyatlar üzrə qiymətkoyma mexanizmi fəallaşdırılsın, məhsulun keyfiyyəti və səmərəliliyi, ictimai zəruri xərclərin səviyyəsi qiymətlərdə daha dolğun əks etdirilsin. Qiymətlərə daha çox çeviklik vermək, onların səviyyəsini təkcə məsrəflərə görə deyil, həm də malların istehlak xassələrinə, ictimai tələbata və əhalinin ehtiyaclarına uyğunluq dərəcəsi ilə əlaqələndirmək lazımdır.

İqtisadi inkişafın müasir dövründə kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinin və istehsalının iqtisadisəmərəliliyinin yüksəldilməsi, aqrar bölmədə mövcud ehtiyatların səfərbərliyə alınması və onlardan istifadə olunması xeyli dərəcədə qiymətlərin düzgün müəyyən edilməsindən asılıdır. Bu onunla əlaqədardır ki, kənd təsərrüfatında istehsal edilən məhsulların qiymətləri məhsulun keyfiyyəti ilə əlaqədar olaraq fərqləndirilir. Ən başlıcası odur qiymətlər kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsində istehsalçını maraqlandırmaq üçün əsas vasitələrdən birinə çevrilir. Ona görə də kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin düzgün müəyyən edilməsi qiymətlərin təbii-qtisadi amillərdən, keyfiyyət göstəricilərindən asılı olaraq diferensiallaşdırılması məhsul istehsalını artırmağın, onun keyfiyyətinin və iqtisadi səmərəliliyini yüksəltməyin mühüm amillərindən biri kimi nəzərdən keçərməlidir.

## **1.2.Aqrar sferada qiymət sistemi və onun formalaşması mexanizmi.**

Bazar münasibətləri şəraitində aqrar islahatların həyata keçirildiyi, çoxukladlı mülkiyyət formalarının yarandığı, istehsalçılara sərbəstlik verildi bir vaxtda qiymət sisteminin düzgün qurulmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Hər bir ölkədə formalaşan və müəyyənləşən qiymətlər sistemi kompleks amillərin – strateji və taktiki amillərin qarşılıqlı nəticəsi olmalı və iqtisadi mənafeləri düzgün uzlaşdırmaqla geniş stimullaşdırıcı xarakterə malik olmalıdır. Kənd təsərrüfatında istehsalçıların bazar iqtisadiyyatı şəraitində normal fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədi ilə qiymət sistemi də təkmilləşdirilir.

Qiymət sistemi düzgün qurulmalı, çevik olmalı və iqtisadi sosial inkişafda əsas amillərdən biri kimi fəaliyyət göstərməlidir. Qiymət istehsalla istehlak arasında bilavasitə əlaqə yaradan, nəticə etibarı ilə istehsalın yekununa təsir göstərən mürəkkəb iqtisadi bir mexanizm olduğundan, eyni zamanda qiymət istehsalçıları ilə istehlakçılar arasında münasibətləri tarazlaşdıran ən mühüm amildir. İndiki halda məhz bu cəhətə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bununla yanaşı idarəetmə baxımından qiymət dövlətin iqtisadiyyata tənzimləmə yolu ilə təsir göstərmə vasitələrindən biridir.

Məlum olduğu kimi məhsul istehsal olunan andan istehlakçılara çatdırılanadək ayrı-ayrı mərhələlərdən keçir və hər bir mərhələdə konkret əmək sərf olunur. Bununla əlaqədar eyni növ məhsul vahidinə müxtəlif miqdarda əmək sərf edilir. İctimai əmək bölgüsünün nəticəsi olaraq müxtəlif rayonlarda müxtəlif növ məhsullar istehsal edilir. Həmin məhsullar istehlakçılara müxtəlif yollarla çatdırılır. Odur ki, qiymətin müxtəlif formaları yaranır. Kənd təsərrüfatında qiymətin aşağıdakı formaları üstünlük təşkil edir:

- dövlət satınalma qiymətləri;
- müqavilə qiymətləri;
- azad bazar qiymətləri;
- təsərrüfatlararası hesablaşma qiymətləri;
- pərakəndəsatış qiymətləri;
- topdansa satış qiymətləri;
- tarif qiymətləri və preyskurant qiymətlər.

Satınalma qiymətləri ilə tədarük, emal müəssisələri və digər təşkilatlar kənd təsərrüfatı məhsullarını fermer təsərrüfatlarından və digər kənd təsərrüfatı istehsalçılarından, eləcə də əhalidən alırlar. Satınalma qiymətləri fermer təsərrüfatları ilə dövlət arasında iqtisadi əlaqələrin əsasını təşkil edir. Bu qiymətlərdə həm dövlətin həm də təsərrüfatların marağı ifadə olunur. Ona görə də kənd təsərrüfatı məhsullarının satınalma qiymətləri hər iki tərəfin iqtisadi marağını təmin etməlidir.

Satınalma qiymətlərinin əsasını kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal xərcləri təşkil edir ki, onlar da elementlər üzrə qruplaşdırılır, həmçinin dəyişən və sabit xərclərə bölünür. Bitkiçilikdə dəyişən xərclərə işçilərin əmək haqqı, toxumun, əkin materiallarının, gübrələrin, yanacaq-sürtkü materiallarının dəyəri xərcləri aiddir. Heyvandarlıqda onlar işçilərin əmək haqqını, istehlak olunmuş yemin dəyərini, heyvandarlıq binalarının, maşınların, inventarların cari təmiri xərclərini əks etdirir. Bütün dəyişən xərclər bitkiçilikdə ayrı-ayrı maddələr üzrə bir hektar əkin xərcləri normativləri və əkin sahələrinin ölçüsü əsasında müəyyən olunur. Heyvandarlıqda da dəyişən xərclər oxşar qaydada müəyyən edilir.

Sabit xərclər özündə kənd təsərrüfatı istehsalına xidmət və onun idarə edilməsi ilə bağlı xərcləri əks etdirməklə öz növbəsində ümumistehsal və ümumtəsərrüfat xərclərinə bölünür. Ümumistehsal xərclərinə ümumi təyinatlı istehsal fondlarının cari təmir xərcləri, amortizasiya xərcləri və sahəyə xidmət edən mütəxəssislərin əməyinin ödənilməsi xərcləri aid edilir. Ümumtəsərrüfat xərcləri inzibati idarə heyətinin əməyinin ödənilməsi xərclərini, dəftərxana, poçt, teleqraf və s. xərcləri əks etdirir. Sabit xərclərin müəyyən edilməsi zamanı ümumistehsal və ümumtəsərrüfat xərclərinin smetası tərtib olunur, sonra həmin xərclər əsas əmək haqqı məbləğinə mütənasib olaraq məhsul növləri üzrə bölüşdürülür.

Aqrar-sferada elə sahələr vardır ki, orada bir deyil, əsas və əlavə məhsulun iki və daha çox növü alınır. Məsələn, taxıl məhsullarından – taxıl və küləş. Belə hallarda xərcləri əsas və əlavə məhsullar arasında bir neçə metodla bölmək olar.

- ümumi dəyərdən müəyyən edilmiş qiymətlərlə əlavə məhsul

-bir məhsulun şərti məhsul kimi qəbul edildiyi və digər növlərin müəyyən olunmuş əmsallar vasitəsi ilə şərti məhsula yenidən hesablandığı zaman əmsallardan istifadə etməklə;

-xərclərin məhsulun ümumi dəyərində qarışıq məhsulların bütün növlərinin satınalma qiymətləri üzrə hesablanmış dəyərinə mütənasib olaraq bölüşdürüldüyü zaman xüsusi çəki göstəricilərinin köməyi ilə.

Satınalma qiymətlərinin formalaşması bazası kimi maya dəyərinin formalaşması xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı xərclərindən xüsusi istehsal materialları – toxum, üzvi gübrə məsrəfləri yüksək xüsusi çəkiyə malikdirlər və maya dəyəri üzrə istehsal qiymətləndirilərkən onlar xərclərə daxil edilir. İqlim şəraitinə görə daha əlverişli illərdə əlverişsiz hava şəraitindən fərqli olaraq eyni əmək xərcləri sərf etməklə daha çox bitkiçilik məhsulu istehsal edilir və buna görə də maya dəyəri illər üzrə tərəddüd edir. Qeyri-məhsuldar idə xüsusi istehsal məhsullarının maya dəyərinin yüksəldilməsi növbəti ildə avtomatik olaraq xərcləri yüksəldir.

Satınalma qiymətlərinə sahəyə dövlət tərəfindən güclü himayədarlıq edilməsi də böyük təsir göstərir. Ənənəvi olaraq meliorasiya işləri, irriqasiya sistemlərinin tikintisi və istismarı, kənddə istehsal və sosial təyinatlı tikinti işləri kadrların hazırlanması son illərdə də dövlət vəsaiti hesabına həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda alınan mineral gübrələrin, bitkiləri mühafizə vasitələrinin dəyəri və əkinlərin sığortası xərcləri tam və qismən dövlət tərəfindən ödənilmişdir. Hazırda onlara güzəştli kreditlər verilir, güzəştli vergi, qeyri-vergi tədiyyələri müəyyən edilir, eləcə də bəzi resurslar onlara aşağı qiymətlərlə satılır.

Aqrarsferası məhsullarının əhatə dairəsi çox genişdir və onlar keyfiyyət səviyyəsinə görə fərqlənirlər. Milli qiymətəmələgəlmədə keyfiyyətin satınalma qiymətlərində uçotunun bir sıra metodlarından istifadə olunur:

- bazis standarda (normaya) uyğun məhsul vahidinə qiymətin müəyyən edilməsi;

- hazır məhsul çıxımı vahidinə əsasən qiymətin müəyyən edilməsi;

- standartlarda göstərilən keyfiyyət göstəriciləri əsasında qiymətin müəyyən edilməsi;

- yüksək keyfiyyətli məhsulun baza qiymətlərinə əlavələrin və aşağı keyfiyyətli məhsulun baza qiymətlərinə güzəştlərin tətbiq edilməsi;

Hər bir ölkənin özünü təmin etmə və ərzaq təhlükəsizliyi planının reallaşdırılması üçün və xalq təsərrüfatının iki mühüm sahəsi – sənaye və kənd təsərrüfatı ekvivalent əmtəə mübadiləsinin təmin edilməsi üçün kənd təsərrüfatında istifadə olunan sənaye məhsullarının qiymətləri ilə satınalma qiymətləri arasında paritetliyin təmin olunması mühüm məsələlərdə biridir. Bu qiymətlərin müxtəlif artım sürətləri onların liberallaşdırılması şəraitində Azərbaycanda da həmin problemin həllinin aktuallığını yüksəltmişdir.

Sənaye və aqrar-sənaye sferası məhsullarının qiymətlərinin dinamikası arasındakı nisbətləri paritet qiymətlər indeksi əks etdirir və o aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\dot{I}_{p,q} = \dot{I}_{smq} : \dot{I}_{ktq}$$

burada,  $\dot{I}_{smq}$  – kənd təsərrüfatında istifadə olunan sənaye məhsullarının, iş və xidmətlərin qiymətləri indeksi;  $\dot{I}_{ktq}$  – kənd təsərrüfatı məhsullarının satınalma qiymətləri indeksidir.

Aqrar sferasına göndərilən sənaye məhsullarının qiymət indeksinin müəyyən edilməsi üçün əsas kimi “ resurs səbəti”ndən istifadə olunur ki, ona orta hesabla respublikanın bir təsərrüfatının istehlak etdiyi maşın, avadanlıq, ehtiyat hissələri, mineral gübrələr və digər resursların minimum kəmiyyəti daxil edilir. Satınalma qiymətlərinin indeksi bir təsərrüfat hesabı ilə növlər üzrə məhsulun reallaşdırılmasını xarakterizə edən “ kənd təsərrüfatı məhsulları səbəti “ üzrə müəyyən edilir.

Paritet qiymətləri indeksləri hər rüb hesablanır. O, qiymət siyasətinə düzəlişlər edilməsi və satınalma qiymətlərinin yüksəldilməsi yaxud sənaye məhsullarının qiymətlərinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar kənd təsərrüfatında əlavə xərclərin ödənilməsinə yönəldiləcək müvazinətləşdirici vasitələrin ölçüsünün müəyyən

edilməsi üçün əsas sayılır. Satınalma qiymətlərinin yüksəldilməsi yaxud kənd təsərrüfatına subsidiyanın ölçüsü faktiki reallaşdırılmış kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyəri ilə paritet indeksinə görə düzəliş edilmiş, eləcə də maddi-texniki resurslardan səmərəli istifadənin təmin edilməsi məqsədi ilə təsərrüfatların marağının stimullaşdırılması üçün 10% azaldılmış həmindəyərin fərqi kimi müəyyən edilir.

Ümumiyyətlə kənd təsərrüfatında özəl sektora kömək, kənd sahibkarlarına dövlət qayğısı və təminatı baxımından dövlət satınalma qiymətlərinin rolu böyükdür.

Aqrarsferada tərəflər arasında mübadilə prosesini həyata keçirməyin ən geniş yayılmış formalarından biri müqavilə ( tədarük ) qiymətləridir. Bu qiymətlər vasitəsi ilə tərəflər arasındakı qısa və uzunmüddətli müqavilələr bağlanır, onların mənafevləri ikitərəfli uzlaşdırılır, tələb təklif arasındakı nisbət balanslaşdırılır və bütövlükdə iqtisadi inkişaf üçün əlverişli zəmin yaradılır. Bu qiymətlərin tətbiqinin əsas üstün cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, tərəflər əvvəlcədən qiymətlərin səviyyəsi haqqında razılıq əldə edərək istehsal və kommersiya fəaliyyətlərini ona uyğun qurur, istehsalçı məhsulların stabil qiymətlərlə reallaşması haqqında təminat əldə edir və istehsalın həcmi müəyyənləşdirir, istehlakçı isə öz növbəsində ona lazım olan məhsulları əldə etmək üçün istehsalçıdan təminat alır və buna uyğun öz gələcək fəaliyyətini qurmaq imkanına malik olur. Yəni istehsalçı və istehlakçı arasında sonradan məhsulların reallaşması və tələbin ödənilməsi sahəsində problemlər ortaya çıxmır. Bu bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi inkişafın ən önəmli cəhətlərindən biridir.

Burada ən maraqlı cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, istehsalçı əvvəlcədən qiymətlərin səviyyəsini bildiyindən çalışacaq ki, istehsal xərclərini aşağı salmaq, daha mütərəqqi idarəetmə metodları tətbiq etmək yolu ilə daha çox mənfəət əldə etsin. Bu isə istehsalın texniki bazasının güclənməsi və yeni texnika – texnologiyaya tələbin artması zərurətini yaradır. Yəni texniki tərəqqinin istehsalda daha geniş tətbiqi zərurəti meydana çıxır. İstehlakçı nöqteyi nəzərindən də müqavilə qiymətlərinin tətbiqi məhsulun alınması ilə bağlı vaxt itkisi və əlavə

xərclərə yol verməmək, boşdayanmalar və fasiləsizliklə üzləşməmək və öz fəaliyyətini planlı surətdə əvvəlcədən qurmaq baxımından son dərəcədə faydalıdır.

Ən xarakterik cəhətlərdən biri də odur ki, bu qiymətlər xüsusilə də təminatlı müqavilə (tədarük) qiymətləri tərəflər arasında sərbəst formalaşır, könüllülük, qarşılıqlı mənafehin qorunması əsasında müəyyənləşdirilir. Yəni bu qiymətlər inzibati qaydada heç bir təzyiqin olmadığı, bazar amilləri əsasında tərəflər arasında razılaşdırılan qiymətlərdir. Bu qiymətlər həmçinin texniki tərəqqini tələb təklif nisbətini və iqtisadi inkişaf meyllərini əvvəlcədən proqlaşdıran qiymət formasıdır. Ona görə də təsadüfi deyildir ki, bu qiymət növünə bütün ölkələrdə xüsusi diqqət yetirilir və mübadilə prosesini reallaşdırmağın əsas atributlarından biri kimi götürülür. Bizim ölkəmizdə də bu qiymət forması iqtisadi inkişafda, o cümlədən də sahibkarlığın inkişafında xüsusi rol oynayan qiymət növlərindən biri olmalıdır. Çünki, maliyyə imkanlarının məhdud olduğu, məhsulların reallaşması üzrə bazarların tam formalaşmadığı, pul – kredit və vergi sistemində müəyyən boşluqların olduğu, sahibkarlara kifayət qədər dövlət yardımının olmadığı bir şəraitdə təminatlı qiymətlər formasından geniş istifadəyə böyük ehtiyac vardır. Bu qiymət forması sahibkarlar arasında qarşılıqlı iqtisadi münasibətlər qurmağın ən vacib şərtlərindəndir.

Hazırda respublikamızda sahibkarlar arasında məhsul mübadiləsinin müəyyən hissəsi müqavilə qiymətləri vasitəsi ilə həyata keçirilir və öz müsbət nəticəsini verməkdədir. Təbii ki, gələcəkdə də bazar münasibətləri daha geniş inkişaf etdikcə bu qiymətlərin təsir dairəsi daha da genişlənəcək. Qeyd etmək lazımdır ki, müqavilə qiymətləri təkcə sahibkarlar arasında iqtisadi münasibətlərin qurulmasında yox, həm də sahibkarlarla dövlət arasında iqtisadi münasibətlərin qurulmasında böyük rol oynayan iqtisadi rıçaqdır. Belə ki, dövlət sahibkarlara iqtisadi sifariş vermək, onların məhsullarının dövlət tələblətrinin ödənilməsinə yönəltmək, böhran dövrlərində onları ağır iqtisadi vəziyyətdən xilas etmək və digər məsələlərdə onlara kömək etmək sahəsində iki tərəf arasında bağlanan müqavilə qiymətlərinin əhəmiyyəti böyükdür. Təkcə göstərmək kifayətdir ki, sahibkarlığın inkişafında, onlara dövlət yardımının təin edilməsində, iqtisadi potensialın bir

istiqamətə yönəldilməsi və milli inkişafda dövlətlə sahibkarlar arasında bağlanan müqavilə qiymətlərinin rolu olduqca böyükdür. Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsi buna əyani sübutdur.

Bazar iqtisadiyyatının xarakterinə uyğun gələn ən vacib qiymət növlərindən biri də təsərrüfatdaxili hesablaşma qiymətidir. Bu qiymətlər də iqtisadi inkişafın, ocümlədən sahibkarlığın inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən qiymət növüdür. Təsərrüfatdaxili hesablaşma qiymətləri iqtisadi ədəbiyyatlarda “transfert” qiymətlər də adlanır. Belə qiymətlər vasitəsi ilə istehsalın mərhələləri hazır məhsul hazırlığı istiqamətində istehsal tsiklləri arasında maliyyə məsələlərinin planlaşdırılması və reallaşdırılması, firmadaxili təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi mənafeələrinin uzlaşması həyata keçirilir. Təsərrüfatdaxili qiymətlərin düzgün balanslaşdırılması, subyektlərin mənafeələrinin düzgün nəzərə alınması iqtisadi inkişafa müsbət təkan verir. Bu qiymətlər sərbəst, qarşılıqlı mənafeələrin nəzərə alınması və stimullaşdırılması əsasında formalaşır. Çünki hər hansı daxili struktur sərbəst balansda olur və birinci növbədə öz mənafeyi üçün çalışır. Əgər hər hansı bir firma daxili strukturların mənafeyini düzgün nəzərə almırsa, onların mənafeyi ilə ümumi mənafeyi uzlaşdırmırsa təbii ki, bu iqtisadi inkişafa mənfi təsir göstərəcək və dinamik inkişaf pozulacaq.

Təsərrüfatdaxili hesablaşma qiymətlərinin tətbiqi istehsalçı və istehlakçı arasında maliyyə münasibətlərinin birbaşa qurulması, çoxmərtəbəli qarşılaşmaları və neqativ halları aradan qaldırır və istehsal prosesində bədütövlükdə bir dinamizm və çeviklik yaradır. Bu qiymətlər vasitəsi ilə mikro səviyyədə biri digəri üçün xammal materialları istehsal edən subyektlər arasında iqtisadi münasibətlər tənzimlənir və uzlaşdırılır. İqtisadi inkişafda bu çox vacibdir. Təsərrüfat daxili hesablaşma qiymətlərinin səviyyəsi elə olmalıdır ki, həm fərdi, həm də ictimai mənafeyi düzgün uzlaşdırsın, ölkənin kənd təsərrüfatında istər mikro, istərsə də makro səviyyədə sahibkarlığın inkişafına şərait yaransın.

Açıq bazar qiymətləri bütövlükdə tələb təklif əsasında formalaşan qiymət formasıdır. Bu qiymətlər adından da göründüyü kimi alıcı ilə satıcı arasındabazarda birbaşa müəyyənləşir və çevik bir qiymət növü kimi fəaliyyət göstərir. Burada

qiymətlərin səviyyəsi bazarın xarakterindən, onun inhisarlaşma dərəcəsi, istehlakçının tədiyyə qabiliyyətindən, reallaşan məhsulların keyfiyyətindən və təbii ki, bazardakı tələb təklifin vəziyyətindən asılıdır. Bu zaman əmtəələrin dəyər əsası da nəzərə alınır. Açıq bazar qiymətlərinin xarakterik cəhəti hər şeydən əvvəl ondan ibarətdir ki, onlar sərbəst surətdə alıcı və satıcıların razılığı əsasında formalaşır, çevikdir. Konkret şəraitdən asılı olaraq tez-tez dəyişir və reallaşması prosesində fasilələrə və çoxmüddətli müddətlərə yol vermir. Bu dinamik sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsində çox vacibdir. Xüsusilə kənd təsərrüfatında sahibkarlığın geniş vüsət aldığı indiki dövrdə bu qiymətlər vasitəsi ilə tərəflər arasında iqtisadi münasibətlərin qurulmasına böyük ehtiyac var. Çünki sahibkarlığın inkişafında qarşılıqlı razılaşma əsasında məsələlərin çevik həlli böyük rol oynayır və kənd təsərrüfatının yeni inkişaf yolunda stimullaşdırıcı təsirini də göstərə bilər.

Topdansaş qiymətləri sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan strukturların sifarişçi müəssisələrə və yaxud topdan ticarətlə məşğul olan təşkilatlara öz məhsullarını iri partiyalarla satdığı qiymətlərdir. Bu qiymətlərin səviyyəsi istehsal xərcləri ilə topdansaş müəssisəsinin əldə etdiyi mənfəətin cəmi kimi müəyyən olunur.

Aqrarsferada pərakəndəsaş qiyməti başqa qiymət formalarından yüksək olmaqla son qiymət növüdür. Pərakəndə saş qiymətində məhsulun istehsalı, anbara daşınması, saxlanması, emalı və saşılması ilə əlaqədar ümumiyyətlə istehsal-istehlak xətti boyunca fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların xərcləri, mənfəəti, vergiləri və s. öz əksini tapır. Pərakəndə saş qiyməti iki mənə yükünə malikdir. Bir tərəfdən istehlakçılara çatdırılan son məhsula elə qiymət qoyulmalıdır ki, bir tərəfdən istehsalçının marağını aşağı salmasın, təkrar istehsalın inkişafını təmin etsin, digər tərəfdən də əhəlinin əmək haqqı ilə düzgün uzlaşsın. Çox təəssüflər olsun ki, son illərdə qiymət qoymada bu prinsiplər kobudcasına pozulmuşdur. Aqrar-sənaye sferası məhsullarının dövlət satınalma qiymətləri bir o qədər dəyişmədiyi halda, pərakəndə saş qiymətləri daha çox artırılmışdır. Bu da əhəlinin xüsusilə az təminatlı təbəqəsinin yaşayış tərzinin daha da pisləşməsinə,

onun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Ona görə də pərakəndə satış qiymətlərinin getdikcə artan səviyyəsi qarşısının alınması üçün ciddi tədbirlər görülməlidir. Onun səviyyəsi məhsuldar qüvvələrin inkişafı, texniki tərəqqinin nəliyyətləri, istehsalda texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi və əmək məhsuldarlığının artımına nail olunması ilə əlaqədar olaraq aşağı salınmalıdır. Bu qanunauyğunluqlara əməl olunmasında nəzarət işi gücləndirilməli, onun tez-tez pozulması qarşısının alınması məqsədilə iqtisadi sanksiyaların gücündən istifadə edilməlidir. Dövlət satınalma qiymətləri ilə pərakəndə satış qiymətləri arasında fərq uyğunsuluğuna yol verməmək və istehsalçılar ilə istehlakçıların mənafeyini qorumaq üçün satış qiymətləri elmi əsaslar üzrə müəyyənləşdirilməlidir.

Müasir bazar iqtisadisadiyyatı şəraitində kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri həm də birjalarda formalaşır. Birja qiymətlərindən beynəlxalq təcrübədə geniş istifadə olunur.

### **1.3. Kənd təsərrüfatında qiymətin əmələ gəlməsinin dünya təcrübəsi və onun Azərbaycanada tətbiqi məsələləri.**

İqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafında qiymət mexanizminin rolu araşdırılarkən müasir təsərrüfat mexanizminin tələblərinə uyğun olaraq ilk növbədə, qiymətlərin əmələ gəlməsi məsələsinə diqqət yetirilməsi ön plana çəkilir.

Ölkədə istər sahibkarlığın, istərsə də bütövlükdə milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında ən vacib məsələlərdən biri qiymət mexanizminin düzgün qurulması və dövlətin qiymət siyasətidir. Qiymət siyasəti dövlətin ümumi iqtisadi siyasətinin başlıca tərkib hissəsi olub, iqtisadi və sosial inkişafın son dərəcə vacib amillərindədir. Qiymət vasitəsilə ölkədə iqtisadi və sosial inkişaf daim tənzimlənir, mənafelər uzlaşdırılır və məhsuldar qüvvələrin regional və sahəvi inkişafı üçün lazımı şərait yaradılır. Bu baxımdan qiymət mexanizmi daim nəzarətdə saxlanılmalı, eyni zamanda hər bir dövlətin özünəməxsus qiymət siyasəti olmalıdır.

Son illərdə aqrar sferanın ümumilikdə və regionlar üzrə dinamik inkişafa istiqamətləndirilmiş dövlət əhəmiyyətli qərarlar və hüquqi normativ aktlar da qəbul edilmişdir. Qəbul edilmiş qanun, qərar və normativ aktlar, təbii ki, birinci növbədə obyektiv reallıqlara əsaslanmalı, respublika iqtisadiyyatının xarakterinə uyğun olmalı və digər tərəfdən beynəlxalq standartlara cavab verməlidir.

Müxtəlif ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının müxtəlif bazarlarından istifadə olunur ki, orada satılan məhsulun keyfiyyəti ilə əlaqəli olaraq qiymətə əlavələr və güzəştlər sistemi tətbiq olunur. Məsələn, dəri xammalı ilə beynəlxalq ticarətdə qiymətlər həmin xammalın mənşəyi, regionu, qalınlığı, sahəsi, rəngi və digər keyfiyyət göstəricilərinə görə dəyişir.

Bəzən kənd təsərrüfatı xammalının qiymətləri hazır məhsulların qiymətlərindən çıxış etməklə müəyyənləşdirilir. Bu qayda üzrə tünd və ağ qəndin qiymətləri hesablanılır. Dəridən olan yarımfabrikatların qiymətləri hazır dəri məhsulunun qiymətlərindən çıxış etməklə müəyyənləşdirilir.

Dünya xammal bazarlarının qiymətləri məhsulda olan faydalı komponentlərin hesabı ilə differensiallaşdırılır. Məsələn, buğdanın qiyməti onun tərkibində olan proteinə görə müəyyən olunur.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin milli tənzimlənməsinin özünəməxsus sistemi Aİ ölkələri iştirakçıları arasında tətbiq olunur. Bazar qiymətəmələgəlməsi mexanizmi müxtəlif qiymət müdafiələrindən istifadənin tətbiqi ilə saxlanılır. Bu qiymətlər məhsulun növündən və regiondan asılıdır. Hər bir məhsul üzrə müxtəlif qiymət növlərinin seçilməsi ilin əvvəlindən Aİ Nazirlər Kabineti tərəfindən həyata keçirilir. Bu, Aİ iştirakçı dövlətləri və komissiyaları arasında uzunmüddətli razılaşmaların predmetidirlər. Bu, ərzağın qiymət dinamikasına və milli kənd təsərrüfatı istehsalçılarının gəlirlərinin formalaşmasına müəyyənləşdirici təsir göstərir.

Aİ-da qiymətlərin əmələgəlmə və formalaşma mexanizmində həlledici rolunu üç əsas qiymət növü oynayır:

1. İndikativ qiymətlər;
2. Intervent qiymətlər;

### 3. Ticarət qiymətləri.

İndikativ qiymətlərə Aİ təşkilatları arzuolunan qiymətlər kimi baxılır və bu qiymətlər buğda, süd, şəkər, zeytun yağı, günəbaxan və s.məhsullarına tətbiq olunur. Bir çox məhsullara, o cümlədən iribuynuzlu mal-qara, buzovlara təyinatı xarakterinə görə qiymətlər müəyyənləşdirilir və ya tütünə məqsədli qiymətlər qoyulur.

İntervent qiymətlər- bu, minimal satış qiymətləri istehsalçılara zəmanət verir ki, Aİ ölkələri tərəfindən fermer məhsulları alınacaqdır. Bu qiymətlər alışların qütbləşdirilməsini əlaqələndirir və regionlar üçün təyin oluna bilər.

İxrac olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının minimal qiyməti məhsul növlərinə görə astana qiymətləri tətbiq olunur. Astana qiyməti indikativ qiymətlərdən yüksəkdir.

Qiymətlərin əmələ gəlməsinə birbaşa və dolaylı yolla ən müxtəlif faktorlar öz təsirini göstərir. Bu faktorların sırasında xammal resursları ilə təmin edilmə səviyyəsini, siyasi vəziyyəti, həmçinin dünya bazarında həmin ölkənin yerini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

İndi isə gəlin müxtəlif ölkələrdə qiymətməmləgəlmənin həyata keçirilməsi ilə tanış olaq.

XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində inflyasiya prosesi, yəni daxili bazarda qiymət artımı yavaş-yavaş çox kəskin inflyasiyaya gətirib çıxara bilərdi. Buna görə də 1971-ci ildə ABŞ-ın o zamankı prezidenti R.Niksonun səyi ilə əməkhaqqının dondurulması ilə birgə qiymətlərə birbaşa mərkəzləşdirilmiş nəzarət təyin edildi.

1972-ci ilin payızı üçün ABŞ-da qiymət artımının sürəti aşağı salındı (həm topdansatış, həm də pərakəndəsətış), işsizlik azaldı. Amma bununla yaranan kapital qoyuluşunun perspektivi az olan sahələrdən daha perspektivli sahələrə yönəldilməsi məhdudlaşdı, investisiya tormozlandı və ümumiyyətlə aktivlik aşağı endi. Son hesabda gəlirlərin artımı ləngidi. Buna görə də 1974-cü ilin may ayında Lord hakimiyyəti qiymətlər üzərində birbaşa nəzarəti ləğv etdi.

Son illərdə ABŞ-da birbaşa tənzimləmə cəhdləri daxili bazarda yalnız enerjidaşıyıcılarının qiymətlərinə aid edilirdi, çünki bu qiymət idxal edilən neft və qazın qiymətlərinin artımı ilə yanaşı olaraq artırdı.

Belə bir şərait ona gətirib çıxarırdı ki, inflyasiya prosesi ləngidildi, eyni zamanda neft və neftəməli sənayesinə, həmçinin bütövlükdə energetika sahəsinə investisiya qoyulmasını çox samərəsiz etdi. Nəticədə dünya qiymətlərinin artımına baxmayaraq ABŞ-a neft idxalı yüksək illik sürətlə artmaqda davam edirdi.

1991-ci ildə ABŞ prezidenti R.Reyqab neft və neft məhsulları üçün daxili qiymətlər üzərində nəzarəti ləğv etdi, belə ki, bu nəzarət istehsalı ləngidən tələbatı stimullaşdırır, ABŞ-ı enerji daşıyıcıları idxalından asılı vəziyyətə gətirib çıxarırdı.

Son illərdə ABŞ hakimiyyəti qiymətlərin birbaşa dövlət tənzimlənməsi metodundan çox məhdud miqdarda istifadə etməyə başladı, amma bununla yanaşı dolayı tənzimləmədən çox geniş və aktiv istifadəni seçdi. Bu mərhələdə qiymətlərin dolayı yolla tənzimlənmə siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- 1) perspektiv, yəni məhdud pul-kredit siyasətinin aparılması;
- 2) federal ehtiyat banklarının qoyduğu pulların uçotunun tənzimlənməsi;
- 3) dövlət büdcəsindəki kəsirlərin azaldılması;
- 4) diferensiallaşdırılmış və ünvanlıq vergi siyasətlərinin aparılması.

Nəticədə hal-hazırda ABŞ-da dövlət tərəfindən qiymətlərin 5-10%-nə nəzarət olunur.

Aqrar sektorun məhsulları üçün ABŞ-da qəbul edilmiş tənzimlənmə metodları böyük maraq doğurur. Dənli bitkilərin istehsalının inkişafı üçün dövlət fermerlərə məqsədli səhmlər verir. Fermerlər istehsal etdikləri taxılın mülkiyyətçisi olaraq çalışırlar və məhsulu bazar qiymətləri üzrə satırlar. Əldə edilmiş mənfəətin bir hissəsini onlar aldıkları səhmlərin ödənilməsi üçün istifadə edirlər. Əgər taxıl üçün bazar qiymətləri kongres tərəfindən qəbul edilib nəzarət qiymətlərindən aşağı olarsa, onda fermer öz taxılını dövlətə bazar qiymətləri üzrə deyil, təminatlı nəzarət qiymətləri üzrə verə bilər.

Eyni hal süd, yağ, pendir kimi süd sənayesi qiymətlərinə də aiddir. Dövlət göstərişləri məhsulları əgər onların qiyməti bazar qiymətlərindən yuxarı olarsa

nəzarət qiymətləri üzrə alır. Bu halda məhsul mülkiyyətçiləri üçün məhsulu dövlətə təhvil vermək bazarda satmaqdan sərfəli olur. Alınan məhsulları dövlət pulsuz yemək şəklində məktəblilərə verir, ərzaq köməkliyi kimi paylayır və s.

1985-ci ildən ABŞ-da fəaliyyət göstərən aqrar qanunvericiliyinə uyğun olaraq fermerlərə verilən kreditlərin əvəzinə qoyulan girovların məbləği aşağı salındı. Beləliklə, dövlət kənd təsərrüfatı məhsullarına kredit üçün standartlar və faiz məbləğini təyin edərək qiymətlərin köklü çəkildə tənzimlənməsini həyata keçirir.

QƏG-nin uyğun prinsipləri İngiltərə və Almaniya üçün də xarakterikdir.

Kanadada qiymətlərin vahid əmələgəlmə sistemi yoxdur, qiymət siyasətini uyğun nazirlik və idarələr idarə edir. Dövlət tərəfindən tənzimlənən qiymətlərin payı 10 %-ə çatır.

Avstraliyada qiymətlərin əmələ gəlməsi üçün xüsusi bir sistem yoxdur. Çörək, süd və yumurta üçün maksimal qiymət səviyyəsi ştatların xəzinə təşkilatları tərəfindən təyin edilir. Qalan kənd təsərrüfatı məhsulları üçün minimal alış qiymətləri təyin edilir.

Yaponiyada 1973-cü ildən başlayaraq iqtisadi planlaşdırma idarəsinin qiymətlər bürosu fəaliyyət göstərir ki, bu büro da antiinhisar qanunauyğunluqlarına əməl edilməsinə nəzarəti, digər funksiyalarla yanaşı tələb və təklif arasındakı münasibətlərin öyrənilməsini həyata keçirir. Bütövlükdə Yaponiyada dövlət orqanları tərəfindən istehlak qiymətlərinin 20 %-ə qədər tənzimlənilir. Buraya düyü və taxılın, ət və süd məhsullarının qiymətləri, su, istilik, elektrik enerjisi və qaz üçün tariflər, həmçinin dəmiryol tarifləri, məhsul və səhiyyə xərcləri daxil edilir.

Xarakterik olaraq Yaponiyada yüksək inhisar, həmçinin aşağı inhisar qiymətlərinin təyin edilməsi qadağandır. İş burasındadır ki, aşağı səviyyəli inhisar qiymətləri rəqibləri bazardan sıxışdırıb çıxartmaq məqsədi kimi başa düşülür. Burada istehsalçı həyata gələcəkdə bazara tam yiyələnib sonra öz bildiyi kimi qiymət siyasəti keçirir. Bir neçə müəssisə tərəfindən qiymətlərin eyni zamanda, eyni dərəcədə bu prosesin səbəblərini açıqlayıb tədqiq etmək mümkündür.

İqtisadi fəaliyyətdə dövlətin iştirakının nümunəvi misalı kimi Fransanı göstərə bilərik. Burada bütün qiymətlərin təxminən 20%-i dövlət tərəfindən tənzimlənir. 80%-i isə bazar mexanizminin fəaliyyəti nəticəsində yaranır. Xarakterik haldır ki, məhz Fransada artıq uzun müddətdir ki, qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi üçün qəti siyasət, bir sadə “dirijizm” siyasəti aparılır. II Dünya müharibəsində dağıdılmış iqtisadiyyatın yenidən bərpasının zəruriliyini nəzərə alaraq 1947-ci ildən Fransada “nəzərdə olan azad qiymətlər” siyasəti həyata keçirilməyə başlandı. Bu siyasətə uyğun olaraq sahibkarlar qiymətləri dəyişə bilmək hüququ əldə etdilər, amma bu yalnız o şərt daxilində mümkün idi ki, dövlət orqanları bu haqda vaxtlı-vaxtında xəbərdar edilsin. Bu orqanlar özü bildiyi kimi ehtimal edilən qiymət dəyişikliklərinə qadağa qoya bilər.

1948-ci ilin əvvəllərindən qiymətlər üçün tam və ya (təsadüfi hallarda) qismən təyinat rejimini təyin etdi. 1949-1957-ci illərdə Fransada qiymət artımını məhdudlaşdıran qanunlar qəbul edildi. 1960-1962-ci illərdə demək olar ki, bütün sənaye məhsulları qiymətləri “buraxıldı”. Artıq 1963-cü ildən hakimiyyət “inflyasiyasız inkişaf” siyasətinə keçdi. Bu bir sıra qiymətlərin, birinci növbədə qida məhsulların və bəzi xidmətlərin qiymətlərinin fiksasiyası deməkdir.

1965-1972-ci illərdə dövlət qiymətməhləgəlmə prosesini “sabitlik sazişi”, “proqramlaşmış sazişlər” və “qiymət artımına əks göstərən sazişlər” adı almış xüsusi sənədlər vasitəsilə qiymətməhləgəlmə prosesini tənzimlədi. Sabitləşmə vasitəsilə dövlət əsas istehlakçıların satdıqları məhsul üçün az və ya çox dərəcədə sabit qiymətlərin orta səviyyəsini saxlamağa sövq edirdi.

Proqramlaşdırılmış sazişlər qiymətlərin dəyişilməsinə yalnız o qədər yol verir ki, bu qiymətlər beynəlxalq rəqabət şərtlərindəki dəyişikliklərə və sahibkarların mövqeyinə cavab verə bilsin. Bu məqsədlə müəssisə dövlət orqanlarında öz investisiya proqramları üzrə məşğulluq, xarici bazarlardakı perspektivlər və rəqabət şərtləri üzrə, əmək məhsuldarlığı mahiyyəti idarəedilməsi metodları, öz məhsullarının parametrləri və s. üzrə bütün zəruri məlumatları çatdırmalıdır. Təqdim edilmiş məlumatlar elə olmalıdır ki, bu məlumatların əsasında proqram

dəyişikliklərin qanunauyğunluqları, ilk növbədə, qiymətlərin yüksəlməsi haqda tam qərar qəbul etmək mümkün olsun.

Qiymətlərin yüksəlməsinə əks-təsir göstərən sazişlər dövlətin və dövlət orqanlarının istehsal xərclərinin artımına gətirib çıxara biləcək heç bir qərar edilməsi haqda öhdəlikləri özündə cəmləmişdir.

XX əsrin 70-ci ilindən başlayaraq Fransa hökuməti qiymətlərin əmələ gəlməsində və dondurulmasına yönəldilmiş bir sıra tədbirlərdən istifadə etməyə başladılar. Elə vaxt olurdu ki, qiymətlərin 100 %-ə qədəri fiksasiya edilirdi. İstehsalçının mənfəətinin qeyri-proporsional şəkildə artması müəyyən olsa da, onda bu mənfəəti təmin edən qiymətlərə əlavə antiinhisar vergiləri qoyulur.

Bununla belə 1973-cü ilin mayında hakimiyyət sənaye məhsullarına qiymət liberallaşmasının başlanması haqqında elan etdi. Bu proses tədriclə rəqabət mühitinin mövcud sahələrindən başlayaraq həyata keçirilirdi. Belə ki, bu sahələrdə nə istehsal xüsusiyyəti, nə də əhaliyə sosial təminatların verilməsi üzündən kəskin qiymət sıçrayışları baş verməmişdi. Nəticədə 1986-cı il üçün sənaye məhsullarına qoyulmuş qiymətlərin bərabərliyi 90%, dövlət nəzarətindən azad edilib və yalnız 10%-i dövlət tərəfindən tənzimlənmişdi.

Beləliklə, XX əsrin II yarısı boyu Fransada “dirijizm” siyasətinin mahiyyətini təşkil edən qiymətlərin dövlət tərəfindən birbaşa tənzimlənməsi metodundan, QƏG prosesinə dövlətin dolayı yolla təsiri metodundan istifadə edilir. Amma bu şəraitdə istehsalın artımı ləngiyir, kapital əmək, məhsul və xidmət bazarında məhdudlaşır. Bu şərt, rəqabət faktorların fəaliyyətinin ləngiməsi ilə izah olunur. Bundan əlavə, qeyd edilmişdir ki, XX əsrin ortalarında Fransada inflyasiyanın sürəti illik 9-10% təşkil edərək qiymətlərin dolayı, iqtisadi metodlarla tənzimlənməsindən xeyli yüksək olmuşdur. Düzdür, birbaşa dövlət tənzimlənməsinin yuxarıda adı çəkilən metodlardan istifadə edilməsəydi, həmin müddətdə məhz Fransada inflyasiya sürətini dəqiqləşdirmək olmazdı.

Qiymətəmələgəlmənin prosesində birbaşa və dolayı yolla dövlət tənzimlənməsi metodundan istifadəni izləmək lazım olan digər bir ölkə qrupu da Skandinav ölkələridir.

Danimarkada qiymətlərin əmələ gəlməsi çox məhduddur. Qiymətlər, bir qayda olaraq, bazar konyunkturasına uyğun olaraq təyin edilir. Bilavasitə olaraq təmir edilmiş “möhkəm” dövlət qiymətlərinin xüsusi çəkisi 6 %-dən yuxarı deyil. Dövlət, həmçinin vergi və dotasiyanın təyin edilməsinə diferensial yanaşma yolu ilə, bu və ya digər məhsulun satış həcminə (azalmasına və ya artırılmasına) təsir göstərməyə cəhd göstərir. Belə vəziyyətdə dövlətin rolu azad istehsalçının vicdanlı rəqabəti üçün şəraitin təmin edilməsindən ibarətdir.

İsveçdə qiymətlərə nəzarəti həyata keçirmək üçün xüsusi orqan - qiymət və rəqabətin dövlət idarəsi yaradılmışdır. Bundan başqa, burada qiymətlərin tənzimlənməsi haqda, qiymət və rəqabət şərtləri məlumatlarının təqdim edilməsi haqda qanunlaşma qəbul edilmişdir. Bir çox İsveç tədqiqatçı iqtisadçıların fikrinə görə qiymətlərin fiksasiyası kəskin qiymət artımını tormozlayaraq yalnız çox qısa müddətlərdə təsir göstərir. Qiymətlərin dövlət tənzimləməsi dövlətə qiymətlərin dondurulması hüququ yalnız müharibə şəraitində və ya onun başlanma təhlükəsi olduqda, yaxud da ümumi qiymət yüksəlişi təhlükəsi ilə üzləşdikdə verir. İsveçdə qiymətlərin səviyyəsinə təsir, əsasən bəzi məhsullara dövlət inhisarı vasitəsi kimi həyata keçirilir. Məsələn: belə inhisar spirtli içkiləri üçün, poçt əlaqələri üçün, isveç dəmiryol xidmətləri və dövlət energetika konserni üçün həyata keçirilir.

Dövlət kəskin şəkildə taxıl, süd, ət, yumurta və s. kimi kənd təsərrüfatı məhsulları üçün alış qiymətləri təyin edilir. Qiymətlər bu məhsulun fərdi istehsalçıların marağına uyğun şəkildə dövlət və kənd təsərrüfatı istehsalçıların birliyinin istehlakçıların iştirakı ilə birgə hər il apardığı illik danışıqlar nəticəsində təyin edilir. Zəruri sosial təminatların təmin edilməsindən ötrü dövlət yaşayış üçün subsidiyalar və səhmlərin verilməsini həyata keçirir, ildə bir dəfə isə əhalinin gəlirlərinin indeksləşdirilməsini aparır.

Norveçdə daxili bazar qiymətləri dünya bazarında yaranmış qiymətlərə əsasən təyin edilir. Bu qiymətlər qiymət üzərində nəzarət, mənfəət və rəqabətin məhdudlaşdırılmasına uyğun şəkildə olur.

Dövlətin səlahiyyətinə minimal və maksimal qiymətlərin təyin edilməsi, qiymətlərin hesablanması metodikasının təyin edilməsi, endirimlərin və artıq

verilən pulların hesablanması, mənfəət səviyyəsinin təyin edilməsi, qiymətlərin dondurulmasının həyata keçirilməsi daxil edilir. Dövlət ət, süd, marqarin, kimyəvi gübrələr, sement, dərmanlar və s. kimi məhsullara müəyyən səviyyədə qiymət həddi təyin edir.

Finlandiya XX əsrin 80-ci illərində iqtisadi inkişafın yüksək səviyyəsinin nəticəsi olaraq “Skandinav Yaponiyası” adı aldı. O, həmçinin dünyada əhalinin yaşayış səviyyəsinə görə birinci yerlərdən birini tutur. Finlandiyada iqtisadiyyat, əsasən fərdi və bazar münasibətlərinə əsaslandığına baxmayaraq, dövlət qiymətlərinin təyin edilməsində mühüm rol oynayır. Əsasən qiymətlərin planlaşdırılması və onlara nəzarət qida məhsulları, taxıl, enerjidaşıyıcıları, o cümlədən benzin, həmçinin şərabçılıq məhsulları üçün həyata keçirilir. Aşağı qiymətlər üzrə satışı həyata keçirən müəssisələr dövlətdən sərfəli kreditlər, yəni çox aşağı faizlərlə uzunmüddətli borclar alır. Finlandiyada pərakəndəsatış qiymətlər sistemi öz elastikliyi və variasiyası ilə xarakterizə edilir və istehlakın stimullaşdırılmasına doğru yönəldilir. Bütövlükdə Finlandiyanın bazar iqtisadiyyatı sosial cəhətdən istiqamətlənmiş sayılır. Qiymətlərin və vergilərin tənzimlənməsinin köməkliyi ilə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə yönəldilmiş müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsi təmin edilir.

Finlandiyada iqtisadiyyatın əsas sahələrinin inkişafı milli proqramlarla nizamlanır. Bu proqramlar özləri də qiymətmələgəlmənin plan-hesablama metodunun bazası əsasında qurulur. Proqnozlaşma, perspektiv inkişaf məsələlərinin qurulması və texniki tərəqqinin təmin edilməsi üçün dövlət tənzimlənməsi metodlarından istifadə edilir, eyni zamanda bazarın tənzimlənməsi cəmiyyətin cari tələblərinin təmin edilməsi üçün çox səmərəli olur.

İqtisadi vəziyyətin oxşarlığı ilə seçilən daha bir inkişaf etmiş ölkələr qrupu Cənubi Avropa, ən əvvəl İspaniya və Yunanıstandır.

İspaniyada qiymətlər üzərində dövlət nəzarəti rəqabətin qorunması haqda qanunvericilik əsasında həyata keçirilir. Məcburi qiymətmələgəlmə bir sıra dövlət və şəxsi müəssisələrdə istifadə edilir. Şərti kəskin şəkildə yerinə yetirilməli olan məhsul və xidmətlərin, qiymətləri müntəzəm olaraq uyğun kommersiya-məlumat

bülletenlərində dərc edilir. Qiymətlərin dövlət tənzimləşməsinin İspaniyada aşağıdakı növləri vardır:

1) İcazəli qiymətlərin təyin edilməsi – yəni yüksəldilməsi tələb edilən qiymətlər haqqında tələbnamə əvvəlcədən qiymətləri üzrə Ali Sovetə göndərilir. Belə qiymətləri faktiki olaraq yalnız uyğun tələbnaməyə icazə alındıqdan sonra qaldırıla bilər. Məsələn: elektrik enerjisi, qaz, benzin, kerosin, dizel yanacağı, dərman preparatları, teleqraf xidmətlərini, ölkə daxilində dəmiryol, avtomobil, dəmiryol və hava yolları ilə daşınma və s. üzrə qiymətləri buna misal göstərilə bilər.

2) Bildiriş qiymətlərinin təyin edilməsi – yəni bu qiymətlərin Qiymət üzrə Ali Sovetin icazəsi olmadan da yüksəldilə bilər. Amma bunun üçün bir ay əvvəlcədən bildirişlər verilməlidir. Məsələn: süd, bitki yağı və s.

3) Yerli qiymətlərin təyin edilməsi – yəni bu qiymətlərin təyin edilməsi Qiymətləri üzrə Əyalət Komissiyası tərəfindən həyata keçirilir. Məsələn: əhəlinin su ilə təchizatı şəhər nəqliyyatında sənişindəşına, klinikaların, sanatoriyaaların, xəstəxanaların xidmətləri və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlar qiymətmələgəlməsi dövlət tərəfindən tənzimlənen iqtisadi sahələrin ümumi sahəsi xeyli azalmışdır. Hal-hazırda dövlət tərəfindən tənzimlənen qiymətlərin ümumi çəkisi 10%-dən yuxarı deyildir.

Yunanıstanda qiymətlərə dövlətin təsiri üçün hüquqi əsas 1989-cu ildə buraxılmış dövlət tənzimlənməsi kodeksidir. Bu kodeksə uyğun olaraq qiymətlərin tənzimlənməsi, bütün məhsul və xidmətlər iki yerə bölünür:

I qrupa o xidmət və məhsullar daxil edilir ki, burada qiymətlər dövlətin və dövlət orqanlarının səlahiyyətinə daxil olsun. Məsələn: kütləvi istehsalı olan kənd təsərrüfatı məhsulları (taxıl, tütün, üzüm, həmçinin elektrik enerjisi, ictimai nəqliyyat və əlaqə, aviosənişin daşımaları və s.).

II qrupa yerli hakimiyyətin cəlb edilməsi zəruriyyəti ilə Ticarət Naziliyinin tənzimlədiyi qiymətləri, olan-qalan bütün məhsul və xidmətlər aid edilir. II qrupun bütün məhsulları, öz növbəsində qeyri-qənaətbəxş, əhəmiyyətli qənaətbəxş və əhəmiyyətsiz məhsullara bölünür.

Əhəmiyyətli qeyri-qənaətbəxş məhsullara əsas ərzaq məhsulları, məsələn, çörəyi, pendiri, un və qəndin əsas növləri, həmçinin spirtsiz içkilər, restoran, bar və qəlyanaltıxanaların xidmətləri, benzin, dizel yanacağı, taksi xidmətləri və s. aiddir.

Əhəmiyyətli qənaətbəxş məhsullara, məsələn, yuyucu vasitələr, bəzi tikinti materialları (gips, azbest), mürəkkəb məişət texnikası avtodayanacqların xidmətləri, yüksək səviyyəli restoran və əyləncə müəssisələrin xidmətləri aid edilir.

Əhəmiyyətsiz məhsullara zərurilik ehtiyacı çox olan məhsullar aid edilir. Belə məhsullara qiymətlər azad şəkildə dövlət orqanlarının müdaxiləsi olmadan bazar faktorlarının şəraiti altında yaranır.

XXI əsrin əvvəllərində Yunanıstanda 20 %-ə qədər istehlak məhsullarının və xidmətlərin adı dövlət tərəfindən tənzimlənirdi, qalan 80 % isə azad idi.

Regional qruplaşmalara gəldikdə isə Avropa Birliyi ölkələrində kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas hissəsinin qiymətləri üzərində daimi nəzarət daimi əsaslarla milli orqanların nəzarəti ilə həyata keçirilir. Belə məhsullara, məsələn, iribuynuzlu mal-qara, süd, rafinad-qənd aid edilir.

Belə məhsullara maksimum və minimum qiymət səviyyəsi haqqında təklifləri Avropa Birliyi hazırlayır, qərarı isə Avropa Birliyinin Nazirlər Soveti qəbul edir.

Avropa Birliyi ölkələrində kömür, polad prokatı üzərində də bu nəzarət çərçivəsində istehsal həmçinin milli tənzimlənmə yolu ilə yerinə yetirilir. Bazis qiymətləri (endirim və əlavələrin bazis ölçüsü) iri monopoliyaların preyskurantlarında dərc edilmişdir.

Bütövlükdə Avropa Birliyi çərçivəsində milli səviyyədə qiymətlərin 15 %-ə qədər təyin edilir.

Qiymətmələgəlmədə hakimiyyəti və digər dövlət orqanlarının iştirakının müasir təcrübəsi ilə tanış olaraq biz aşağıdakı nəticəyə gələ bilərik:

1) Müxtəlif ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişafı gedişatında dövlətin QƏG prosesinə müdaxiləsi dəyişikliklərə uğradı. Dövlətin qiymətmələgəlmə prosesinə təsir metodları birbaşa və dolaylı ola bilər, forma və məzmun üzrə fərqlənə bilər, müxtəlif orqanlar tərəfindən və müxtəlif əsaslarda həyata keçirilə bilər.

2) Son yarım əsrdə müxtəlif ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, istehsalçının öz arzusu ilə fəaliyyət göstərən sərbəst bazar, demək olar ki, heç bir yerdə yoxdur. Belə bazarın əvəzində yaxşı təşkil edilmiş və tənzimlənən bazar fəaliyyət göstərir. Bu bazarda bu və ya digər bir səviyyədə dövlət də iştirak edir.

3) Xarici ölkələrdə qiymətmələgəlmədə dövlətin təsir təcrübəsinin öyrənilməsi. Rusiya şəraitində onlardan istifadə üçün çox zəruridir. Bütün bunların həm müxtəlif milli bazarlarda qiymətmələgəlmədə tendesiyların və iqtisadi qanunauyğunluqların başa düşülməsi üçün, həm də keçid dövründə və çoxukladl iqtisadiyyat şəraitində QƏG prosesinin idarə edilməsi üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiklərimizi nəzərə alaraq İEÖ-lərin aqrar sahəsində qiymət əmələgəlmə təcrübəsindən ölkəmiz üçün aşağıdakı nəticələri çıxarmaq mümkündür:

- Aqrar sektor İEÖ-lərin yüksək inkişaf etmiş sənaye cəmiyyətləri olması üçün ilkin təkan olmuşdur. Güclü sənaye, sağlam şəhər həyatı yalnız güclü və sağlam aqrar sektorun, kənd məskunlaşmasının üzərində formalaşaraq inkişaf edir;
- Aqrar sektorun inkişafında istehsal faktorları, xüsusilə torpaq üzərində səmərəli mülkiyyət münasibətlərinin qurulması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman torpağın onu becərənlərin əlində olması prinsipinə maksimum əməl edilməsi bu sektorun inkişafına böyük təsir etmişdir;
- İEÖ-də yüksək inkişaf etmiş aqrar sektorun mövcudluğu bu sahədə elmi-texniki tərəqqinin geniş vüsət alması ilə birbaşa bağlıdır və bu işlərdə dövlət strukturlarının rolu həlledici olmuşdur;
- Aqrar sektorla sənaye arasında qurulan qarşılıqlı, sağlam və fasiləsiz əlaqələr hər iki sektorun birgə inkişafını təmin etmişdir;
- İEÖ-də aqrar sektora istiqamətlənən səmərəli siyasətin qurulub həyata keçirilməsi idarəetmə strukturlarının effektivliyindən çox asılı

olmuşdur. Daim təkmilləşən bu strukturlar həmişə təsərrüfat subyektləri üçün “yolgöstərici” və himayəçi qismində çıxış etmişlər;

- İEO-də aqrar münasibətləri tənzimləyən mükəmməl qanunvericilik bazası olmaqla yanaşı həyata keçirilən aqrar siyasətin əsas istiqamətləri də daim parlament tərəfindən qəbul olunan müvafiq qanunlar vasitəsilə təyin edilmişdir ki, bu da onların daha effektiv və demokratik olmasını təmin etmişdir;
- İEO-də aqrar təsərrüfat subyektləri yüksək şəkildə təşkilatlanmışdır ki, bu da onların öz hüquq və vəzifələrini daha səmərəli şəkildə reallaşdırmalarına və aqrar siyasətin formalaşmasında yaxından iştirak etmələrinə şərait yaradır;
- Aqrar siyasət ümumiqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olmaqla ərzaq, regional inkişaf, resurs, ekoloji və elmi-texniki siyasətlərlə qarşılıqlı əlaqə və vəhdətdə həyata keçirilir;
- İEO-də aqrar sektor kifayət qədər yüksək inkişaf etsə də onun daşdığı çox mühüm strateji əhəmiyyət və təbiətindən irəli gələn bir sıra spesifik cəhətlər bu sektorun hələ də dövlətin aktiv proteksionist siyasətinə ehtiyacı olduğunu və gələcəkdə də bunun davam edəcəyini görməkdəyik;
- Nəhayət, İEO-də aqrar sektorun ÜDM-də və ümumi məşğulluqdakı payı daim azalaraq bu günkü təxminən 2% həddinə gəlib çatmışdır. Bu ölkələrin aqrar sektorda strateji xəttlərindən biri də məhz kifayət qədər ağır fəaliyyət sahəsi olan bu sektorda ən son texnologiyaları tətbiq edərək daha az işçi qüvvəsi ilə daha məhsuldar istehsalə nail olmaqdır və bu zaman xüsusilə “agribusiness” deyilən və güclü kooperasiya əlaqələri olan iri aqrar təsərrüfatların geniş yayılması stimullaşdırılır.

İEOÖ-in də demək olar ki, hamısının aqrar sektoru İEO-də olduğu kimi uzun müddətdir bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir. Lakin əsas fərqləri ondan ibarətdir ki, İEO-in aqrar sektoru daha yüksək inkişaf etmişdir və onlar aqrar siyasət mexanizmlərini daha effektiv şəkildə reallaşdırırlar. Çoxlu ölkələri özündə birləşdirən İEOÖ qrupunun da aqrar

siyasət təcrübəsinə nəzər saldıqda 1980-ci illərə qədər olan aktiv proteksionist və 1980-ci illərdən sonra, xüsusilə 1994-cü il ÜTT-nin Uruqvay Raundundan sonrakı liberallaşma dövrlərini ayırmaq mümkündür. Bu ölkələrdə həmçinin digər bir ümumi meyl ondan ibarətdir ki, liberallaşma dövrünədək əsasən idxalı əvəz edən məhsulların istehsalı dəstəklənirdisə, liberallaşma dövründə ixrac yönümlü aqrar məhsulların dəstəklənməsinə başlanmışdır. Hal-hazırda müəyyən bir ümumiləşdirmə aparmalı olsaq həmin ölkələri aqrar qiymət əmələgəlmə təcrübəsi baxımından belə qruplaşdırma bilərik:

- Aqrar strukturu əsasən ailə təsərrüfatlarından ibarət olan Cənubi-Şərqi Asiyanın **İndoneziya, Malaziya, Tailand, Tayvan, Cənubi Koreya** və **Çin** kimi ölkələrində 1970-ci illərdə aqrar sektorun vergi yükü azaldılmış və kiçik təsərrüfatlar himayə edilməyə başlanmışdır. Həmçinin bu ölkələrdə əlverişli makroiqtisadi siyasət qurulmuş, regional infrastruktur və sosial xidmətlər ciddi investisiyalar qoyulmuş, araşdırma və yayın xidmətləri təmin edilmiş və stabil kiçik fermer kredit sistemləri dəstəklənmişdir. Nəticədə, aqrar istehsal sürətlə artmış və yoxsulluq içində yaşayan ailələrin sayı ciddi şəkildə azalmışdır;
- **Argentina, Qana, Nigeriya, Tanzaniya, Uqanda, Zambiya** və əksər Afrika ölkələrini əhatə edən və aqrar strukturları əsasən ailə təsərrüfatı olan bu ölkələrdə aqrar sektor ixracın vergiləndirilməsi, sənaye proteksionizmi və yüksək valyuta kursları yolu ilə ağır diskriminasiya tədbirlərinə məruz qalmışdır. Bununla yanaşı həmin ölkələrdə aqrar sektora kiçik həcmli dövlət yardımları təmin edilsədə bunlar əsasən qeyri-məhsuldar, lakin siyasi baxımdan güclü dəstəyi olan istehsalçılara yönəldilmişdir. Bu ölkələrin bəzi əlverişli aqrar şəraiti olan regionları xaricində aqrar istehsalın artım sürəti əhalinin artım sürətinə cavab verə bilməmiş və kənd əhalisi arasında yoxsulluq sürətlə artmışdır. Lakin buna baxmayaraq həmin ölkələrin əksəri son illər makroiqtisadi sabitləşmə və struktur islahatları proqramları qəbul etmiş və çox zəif temple olsa da aqrar siyasət reormaları həyata keçirməkdədir;

- **Kenya, Meksika və Filippinlər** kimi aqrar strukturu koloniya dövründə formalaşmış iri malikanələrdən ibarət olan ölkələr də aqrar sektora ağır vergi yükü qoymaqla yanaşı qeyri-proteksionist tənzimləmə mühiti, valyuta kursu məhdudiyyətləri və idxal baryerləri yolu ilə həyata keçirilən qeyri-proteksionist siyasətə malik olmuşdur. Lakin bu siyasəti nisbətən kompensasiya edən geniş miqyaslı dövlət regional investisiya və struktur problemlərini həll etməyə yönələn torpaq islahatı proqramları da həyata keçirmişlər. Nəticədə bu ölkələrdə aqrar istehsal və kənd yoxsulluğu səviyyəsində nisbi yaxşılaşma olsa da, iri fermer və bürokratlar tərəfindən həyata keçirilən “renta axtarışı” (rent-seeking) dövlət xərclərini ictimai xarakterli investisiyalardan (məs. irriqasiya) şəxsi təsərrüfatların istehsal faktorlarını subsidiyalaşdıran (məs. su və elektrik enerjisi) xərclərə çevirərək onların səmərəliliyini aşağı salmışdır. Hal-hazırda bu ölkələr zəif də olsa dövlət xərclərinin səmərəliliyi ilə bağlı islahatlar keçirirlər;
- **Braziliya, Kolumbiya, Qvatemala və Cənubi Afrika** kimi torpaqların və gəlirlərin hədsiz qeyri-bərabər bölüşdürüldüyü ölkələrdə bu vəziyyət sənaye sektoru himayə edildiyi halda aqrar sektorun birbaşa və dolayı vergiləndirilməsi, yüksək valyuta kursları kimi qarışıq iqtisadi siyasət nəticəsində bir az da pisləşmişdir. Bunun əvəzində isə kənd elitası mülkiyyət hüquqlarının, dövlət investisiyalarının və xidmətlərinin, kredit və subsidiyaların bölüşdürülməsi məsləhətində himayə edilmişdir. Lakin hökumətlər bəzən də kəndlərdəki sosial həyəcan və zorakılığa qarşı torpaqların yenidən bölüşdürülməsini nəzərdə tutan kiçik miqyaslı proqramlar həyata keçirmişlər və bu daha çox icarə hüquqlarının məhdudlaşdırılması şəklində ortaya çıxmışdır.

Aqrar qiymət əmələgəlmə baxımından **Çin Xalq Respublikasının** təcrübəsi uğurlu olmaqla yanaşı həm də spesifikliyi ilə fərqlənir. Bu ölkədə sənaye ilə aqrar sektor arasında qurulan sağlam qarşılıqlı əlaqə Çin “iqtisadi möcüzəsi”nin əsas faktoru olmuşdur. Çinin iqtisadi strategiyasında sənaye

həmişə prioritet xarakter daşıdığından aqrar sektor da daima onun inkişafına xidmət etmiş və bu 1949-78-ci illərdə aqrar sektorda toplanan izafi kapitalın sənaye sektoruna yönəldilməsi istiqamətində olmuşdur. Mərkəzi planlı xalis sosialist iqtisadiyyatının olduğu həmin dövrdə dövlət inhisarçı formada aqrar məhsulları satın alır və aşağı qiymətlərlə reallaşdırırdı. Bu siyasətdə məqsəd sənaye sahələrini ucuz əmək və material ehtiyatı ilə təmin edərək onların gəlirlərini artırmaq və bu sektorda kapital investisiyaları formalaşdırmaq olmuşdur.

1978-i il Çin Komunist Partiyasının XI Qurultayının III Plenumunda qəbul olunan və aşağıdakı istiqamətləri əhatə edən iqtisadi strategiya isə yeni bir dövrü, iqtisadiyyatda bazar iqtisadi prinsipinə keçid dövrünü başlatmışdır:

- Daxili cəbhədə: a)Aqrar istehsalın desentralizasiyası; b)Fiskal sistemin desentralizasiyası; c)Qiymətlərin deregulyasiyası;
- Xarici cəbhədə Açıq Qapı Siyasəti (Open Door Policy);

İslahatların başladığı dövrə qədər Çində torpaqlar xüsusi (ziliu di) və kollektiv nəzarətdə (jiti di) olan torpaqlara bölünürdü. Əkilən ərazilərin 6,2%-ni əhatə edən xüsusi istifadədə olan torpaqlar əsasən qədim ailələrə mənsub olmaqla onlar üzərindəki istehsal qərarları demək olar ki, sərbəst şəkildə verilirdi.

İlkin olaraq Çin iş qüvvəsinin 70%-ni özündə birləşdirən aqrar sektorda aparılan isahatlar isə iki mühüm elementi, Ailəvi Cavabdehlik Sistemi (Household Responsibility System - HRS) və İkili Qiymət Sistemini (Dual Track Price System) özündə birləşdirirdi.

**Ailəvi Cavabdehlik Sistemi** kollektiv təsərrüfatların fərdi ev təsərrüfatlarına doğru transformasiyası ilə yanaşı əkilən torpaqların kollektiv nəzarətdə olan yerdə qalan 93,8%-nin üç müxtlif formalı istifadə hüququ əsasında aqrar ev təsərrüfatlarına paylanmasını nəzərdə tuturdu:

- Pay torpağı (ration land-kouliang tian) adlanan və ev təsərrüfatlarının ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə verilən istifadə hüququ;
- Cavabdehli torpaqlar (responsibility land-zeren tian) adlanan və təsərrüfatçıya təyin edilmiş məbləğdə və aşağı qiymətlərlə taxıl və ya pambıq məhsullarını dövlət satmaq öhdəliyi yükləyən istifadə hüququ;

- Müqavilə torpağı (contract land-chengao tian) adlanan vauksionlar və ya kənd rəhbərləri tərəfindən müəyyən pul məbləği müqabilində paylanan istifadə hüquqlu torpaqlar.

**İkili Qiymət Sisteminə** əsasən isə dövlət təsərrüfat subyektləri üzərində istehsal etdikləri məhsulun müəyyən hissəsini təsbit edilmiş qiymətlərlə əvvəlcə dövlət satmaq öhdəliyi qoyur, qalan məhsulu isə azad bazarda formalaşan azad qiymətləri vasitəsilə reallaşdırmaq azadlığını verir. Yəni təsərrüfat subyekti bazarakı nisbətən yüksək qiymətlərlə məhsulunu reallaşdırmaq üçün dövlətin qoyduğu kvotadan daha çox istehsal etməkdə maraqlı olur, bazarda qiymətlər aşağı olduqda isə sadəcə dövlət satmalı olduğu həddə məhsul istehsalı ilə kifayətlənməyə çalışır. Bu baxımdan əgər 1978-ci ildə Çin fermerləri istehsal etdikləri məhsulun yalnız 8%-i azad bazar qiymətləri ilə reallaşdırırdırlarsa, 1990-cı illərdə bu rəqəm artıq 80%-qalxmışdır.

Beləliklə, digər islahatlarla yanaşı aqrar sektorda həyata keçirilən yuxarıdakı tədbir Çin aqrar təsərrüfatlarında güclü stimül yaradaraq istehsalın kəskin artımında böyük rol oynamış və ölkənin ümumiqtisadi inkişafına öz həlledici təsirini göstərmişdir.

Nəhayət, İEOÖ-in aqrar-sənaye bazarlarında qiymətlərin müəyyən olunması təcrübəsini nəzərə alaraq ölkəmiz üçün aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

- İEOÖ-in təcrübəsi göstərir ki, aqrar sektorda həyata keçirilən islahat və tənzimləmə xarakterli tədbirlərin daha effektiv nəticələr əldə etməsi üçün hökmən düzgün şəkildə qurulmuş və valyuta kursları, faiz dərəcələri, inflyasiya, məşğulluq və tədiyyəbalansı kimi sahələrdə dövlət siyasətini özündə birləşdirən əlverişli makroiqtisadi mühit təmin edilməlidir;
- Bu ölkələr arasında dövlət investisiyaları şəklində regional infrastruktur, sosial xidmətlər və aqrar sektorun digər ictimai xarakterli sahələrini maliyyələşdimələri aqrar istehsalın sürətlə artmasına nail olmuşlar;
- İEOÖ-in təcrübəsində geniş istifadə olunan və kifayət qədər müsbət nəticələr gətirib çıxarmış idxalı əvəz edən aqrar məhsulların və ixracı

genişləndirən aqrar məhsulların dəstəklənməsi siyasətindən ölkəmizdə də istifadə edilə bilər;

- İEOÖ-də maliyyə-kredit resursları kifayət qədər məhdud olduğundan və daha az riskli olması baxımından əsasən sənaye sahələrinə yönəlməsi aqrar sektorda ciddi kredit çatışmazlığı ilə müşahidə olunur və bu sahədə dövlət tərəfindən kredit resursları təmin edilən ölkələrdə müsbət nəticələr ortaya çıxmışdır. Bu problem bizim ölkə üçün də aktualdır;
- İEOÖ-in bir çoxunda əlverişli siyasi və hüquqi-institusional mühit formalaşmadığından bütün sahələrdə olduğu kimi aqrar sektora yönəldilən dövlət dəstəkləmə siyasətindən də əsasən qeyri-məhsuldar, lakin siyasi gücü olan aqrar subyektlər yararlanmışlar ki, bu da yürüdülmə aqrar siyasətin effektivliyinin xeyli aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur;
- Nəhayət, İEOÖ arasında Çin təcrübəsindən, xüsusilə onun ikili qiymət mexanizmi siyasətindən bir sıra məhsuldar üzrə ölkəmizdə də geniş istifadə olunur.

## **II FƏSİL. Aqrar sferada qiymətdə qoyma mexanizminin təhlili.**

### **2.1. Aqrar sferada qiymətlərin dinamikasının mövcud vəziyyəti və inkişaf meylləri.**

Dayanıqlı və dinamik inkişaf iqtisadiyyatda fasiləsiz və tarazlı artımın təmin olunmasını nəzərdə tutur. İqtisadiyyatın inkişafında sahələrarası proporsionallığın təmin olunması istehsal potensialından səmərəli istifadə edilməsini, mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq təsərrüfat subyektlərinin maddi-texniki resurslara olan tələbatının ödənilməsini özündə əks etdirir ki, bu dayanıqlı inkişafa nail olunmasından bilavasitə asılıdır.

Aqrar sahənin dayanıqlı və dinamik inkişafı əhalinin ərzaq məhsullarına artan tələbatının effektiv şəkildə qarşılınması zərurətindən irəli gəlir. Dayanıqlı inkişafa nail olunması eyni zamanda kənd təsərrüfatının çoxfunksionallığından irəli gəlir. Məlum olduğu kimi aqrar sahə təkcə əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını ödəmir. O eyni zamanda sənayenin xammalla təchiz olunmasında da əhəmiyyətli rola malikdir. Kənd təsərrüfatının çoxfunksionalılığı kənd ərazilərinin inkişafı, ekoloji mühitin mühafizəsi, kənd əhalisinin məşğulluğunun təmin olunması, əhali gəlirlərinin yüksəlməsi ilə sıx əlaqədardır.

Aqrar sahə həm də ölkənin strateji maraqlarına xidmət edən sahədir. Belə ki, aqrar sahənin dayanıqlı inkişafına nail olunması ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aqrar sahədə müşahidə olunan hər hansı bir qeyri – sabitlik bilavasitə özünü ərzaq bazarında müşahidə etdirir. Ərzaq bazarında konyuktur dalğalanmaları, qiymət qeyri – sabitliyi isə son nəticədə əhalinin həyat səviyyəsinə öz təsirini göstərir. Odur ki, aqrar sahənin dayanıqlı və dinamik inkişafına nail olunması sosial sabitliyin qarantı kimi çıxış edir. Problemə bu aspektdən yanaşdıqda belə qənaətə gəlmək olar ki, aqrar sahənin dayanıqlı və dinamik inkişafı əslində üç aspektdən ibarətlilik kəsb edir:

- Keçid dövrünün destruktiv tendensiyaalarının ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinə mənfi təsirinin qarşısının alınması;

- İqtisadiyyatın sahə və ərazi kəsimlərində yaranan struktur ziddiyyətlərinin yumşaldılması və qeyri tarazlı inkişafın qarşısının alınması;
- ÜTT-na daxil olma ərəfəsində qloballaşmanın mənfi təzahürlərinin aqrar sahəyə destruktiv təsirinin neytrallaşdırılması;

Aqrar sahənin dayanıqlı və dinamik inkişafına təsir edən amillərin aşağıdakı aspektdə təşkili mümkündür:

- təbii iqlim amilləri;
- iqtisadi amillər;
- sosial amillər;
- hüquqi amillər;
- təşkilati amillər;
- xarici amillər;

İqtisadi amil kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının qiyməti bu sahənin dayanıqlı və dinamik inkişafında böyük rola malikdir. Qiymət istehsalçılarla istehlakçılar arasında iqtisadi münasibətləri tarazlaşdıran mühüm vasitə olduğundan kənd təsərrüfatında tətbiq edilən qiymətlər istehsal xərclərini ödəməli, geniş təkrar istehsalı təmin etməli, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə maraq yaratmalıdır.

Aqrarsfera məhsulları istehsalının artırılması və ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının əsasən daxili istehsal hesabına ödənilməsi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün qiymətlərin səviyyələri istehsala stimullaşdırıcı təsir göstərməlidir.

Aqrar sahədə istehsalın çoxsaylı və özünəməxsus xüsusiyyətləri, həçinin müxtəlif, bəzən də ziddiyyətli amillərin təsiri qiymətqoyma prosesini mürəkkəbləşdirir. Bunlar isə təsərrüfatlara həmin amillərin hər birinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla kompleks formada baxılmasını tələb edir. Ümumiyyətlə alqı-satqı prosesində yaranan müxtəlif əmtəə qruplarının iqtisadi əlaqələrini müəyyən edən qiymət mexanizmi bazar münasibətlərinin əsas atributu kimi sosial - iqtisadi proseslərin istiqamətlərinə uyğun olaraq ardıcıl şəkildə təkmilləşməni vacib məsələ kimi qarşıya qoyur.

Bütövlükdə kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı onun ayrı-ayrı subyektlərinin davamlı, fasiləsiz fəaliyyətindən və inkişafından asılıdır. Buna görə də kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafından danışarkən ilk növbədə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsal prosesinə və mikrosəviyyədə qiymətmələgəlmə məsələlərinə diqqət yetirmək lazımdır.

Qiymət mexanizmi ümumi iqtisadi mexanizmin tərkib hissəsi olduğundan qiymət özü də digər iqtisadi və maliyyə göstəriciləri ilə sıx bağlıdır. Elə buna görə də kənd təsərrüfatının dayanıqlı və dinamik inkişafında qiymətin rolu digər iqtisadi maliyyə göstəriciləri ilə əlaqəli şəkildə nəzərdən keçirilməlidir. Aşağıdakı cədvəldə son illərdə respublikamızda fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı müəssisələrinin bir sıra əsas iqtisadi göstəriciləri verilmişdir.

Cədvəl 2.1. Aqrar sferası müəssisələrinin əsas iqtisadi göstəriciləri

| Göstəricilərin adı                              | 1999   | 2000  | 2001  | 2002  | 2005  | 2009  | 2010  | 2013  |
|-------------------------------------------------|--------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|
| Müəssisələrin ümumi sayı,vahid                  | 3662   | 2158  | 1753  | 1863  | 1782  | 2392  | 2043  | 1917  |
| O cümlədən:                                     |        |       |       |       |       |       |       |       |
| Gəlirlə işləyənlər                              | 1079   | 1026  | 1127  | 1322  | 1579  | 2179  | 1579  | 1519  |
| Zərərlə işləyənlər                              | 2583   | 1132  | 626   | 541   | 203   | 213   | 464   | 396   |
| Mənfəətin məbləği, min manat                    | 986    | 608   | 1235  | 1718  | 14757 | 67149 | 71604 | 71623 |
| Zərərin məbləği,min manat                       | 12248  | 3923  | 1045  | 1679  | 2300  | 1850  | 1207  | 1323  |
| Balans gəliri(-zərəri), min manat               | -11262 | -3315 | 189   | 40    | 5891  | 34396 | 27658 | 36920 |
| Bütövlükdə satışdan əldə edilən gəlir,min manat | -10928 | -2515 | 220   | 425   | 5886  | 29089 | 22286 | 34209 |
| O cümlədən:                                     |        |       |       |       |       |       |       |       |
| Bitkiçilikdə                                    | -6697  | -616  | 1066  | 1170  | 2769  | 4708  | 8855  | 8980  |
| Heyvandarlıqda                                  | -3650  | -1753 | -633  | -846  | 3117  | 24061 | 13021 | 25041 |
| Satışdan əldə edilən pul gəliri, min manat      | 30501  | 14714 | 19632 | 31541 | 48120 | 59551 | 70882 | 79069 |

Cədvəldən də göründüyü kimi, son illərdə respublikamızdakı aqrar sferamüəssisələrində bütün maliyyə-iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşır. Belə ki,

zərərlə işləyən müəssisələrin və ümumi zərərin məbləği tədricən azalır, mənfəətlə işləyən müəssisələrin sayı, satışdan əldə edilən gəlirin, mənfəətin həcmi isə getdikcə artır. Bu da öz növbəsində kənd təsərrüfatı subyektlərində qiymət amilindən düzgün istifadənin getdikcə daha da yaxşılaşmasından xəbər verir.

Hər bir k/t məhsulu istehsalçısı konkret məhsul vasitəsi ilə hansı məqsədlərə çatmağa çalışdığını aydınlaşdırmalıdır. Bu zaman istehsalçı qarşısına aşağıdakı məqsədləri qoya bilər:

- öz istehsal – təsərrüfat fəaliyyətini gələcəkdə də qoruyub saxlamaq imkanlarına malik olmaq;
- əldə edəcəyi cari mənfəəti maksimum səviyyəyə çatdırmaq;
- bazar payı göstəricilərinə və yaxud əmtənin keyfiyyət göstəricilərinə görə liderlik qazanmaq;

Bazar şəraitində çoxlu istehsalçı və güclü rəqabət olduqda və ya istehlakçıların tələbatları ciddi sürətdə dəyişildikdə hər bir istehsalçı öz istehlak – təsərrüfat fəaliyyətini davam etdirmək üçün gələcəkdə imkanlara malik olmağı özünün başlıca məqsədi kimi seçir. Əks halda istehsalçı bir sıra səbəblərin təsiri nəticəsində öz istehsal – təsərrüfat fəaliyyətini dayandıra bilər.

Hər bir məhsul istehsalçısı eyni zamanda istehsal etdiyi məhsula bazarda olan tələbatı müəyyən etməyi bacarmalıdır. Tələbat müəyyən edildikdən sonra məhsul istehsalçısı öz istehsal etdiyi məhsuluna dəqiq qiymət səviyyəsi müəyyən edə bilər. Şübhəsiz ki, bu zaman xərclərin səviyyəsinin də nəzərə alınması, qiymətləndirilməsi vacib məsələlərdən biridir. Əslində bu iki məsələ, yəni bazarda məhsula təklif və tələbin müəyyən edilməsi məhsula ilkin sərmayə qoyuluşunun demək olar ki, əsasını təşkil edir. Ona görə də bu məsələlərə xüsusilə də xərclərin qiymətləndirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə diqqət verilməlidir. Yalnız bundan sonra istehsalçı öz məhsulu üçün əlverişli satış qiyməti səviyyəsini müəyyən edə bilər.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, son illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyəri xeyli dinamik olmuş və son nəticədə 2013 – cü ildə 2005-cü ilə nisbətən bir

çox məhsullar üzrə artım müşahidə olunmuşdur. Bunu aşağıdakı cədvəldən də görmək olar.

Cədvəl 2.2.Aqrar-sənayesferasıməhsullarının bir sentnerinin maya dəyəri  
(manat)

| Göstəricilərin adı          | İ      |        | L      |        | L      |        | Ə      |        | R |  |
|-----------------------------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|---|--|
|                             | 1999   | 2000   | 2001   | 2002   | 2003   | 2005   | 2010   | 2013   |   |  |
| Dənli və dənli paxlalılar   | 9,73   | 8,88   | 7,24   | 6,81   | 7,03   | 7,76   | 8,05   | 9,72   |   |  |
| Xam pambıq                  | 28,78  | 26,14  | 24,21  | 20,32  | 21,08  | 20,42  | 21,64  | 24,50  |   |  |
| Şəkər çuğunduru (emal üçün) | 3,01   | 2,38   | 2,54   | 2,35   | 1,92   | 1,81   | 2,99   | 4,45   |   |  |
| Tütün                       | 114,17 | 53,79  | 33,32  | 23,30  | 21,67  | 19,77  | 31,65  | 33,67  |   |  |
| Yaşıl çay yarpağı           | 25,62  | 26,03  | 25,59  | 22,25  | 21,86  | 20,19  | 25,55  | 25,71  |   |  |
| Kartof                      | 12,49  | 13,27  | 9,74   | 11,09  | 12,44  | 11,75  | 11,06  | 11,43  |   |  |
| Tərəvəz (açıq torpaqda)     | 5,50   | 7,82   | 6,30   | 7,64   | 7,04   | 5,61   | 4,70   | 6,05   |   |  |
| Bostan məhsulları           | 3,18   | 3,33   | 4,03   | 4,15   | 5,33   | 5,33   | 5,80   | 6,32   |   |  |
| Meyvə və giləmeyvə          | 5,17   | 5,57   | 5,57   | 5,44   | 5,23   | 8,40   | 6,81   | 7,73   |   |  |
| Üzüm                        | 15,37  | 12,81  | 15,31  | 13,71  | 15,51  | 17,08  | 10,54  | 18,66  |   |  |
| Çəki artımı:                |        |        |        |        |        |        |        |        |   |  |
| Iri buynuzlu mal-qara       | 133,79 | 155,27 | 127,57 | 134,57 | 126,28 | 110,08 | 112,84 | 133,02 |   |  |
| Qoyun və keçi               | 86,14  | 91,96  | 85,65  | 84,93  | 81,35  | 81,15  | 98,21  | 114,65 |   |  |
| Donuz                       | 316,27 | 219,12 | 175,01 | 169,85 | 168,57 | 128,78 | 110,16 | 133,49 |   |  |
| Quş                         | 265,65 | 150,69 | 136,55 | 120,67 | 134,91 | 131,11 | 127,13 | 137,52 |   |  |
| Heyvandarlıq məhsulları:    |        |        |        |        |        |        |        |        |   |  |
| Süd                         | 25,32  | 21,12  | 20,54  | 20,89  | 20,47  | 17,65  | 18,03  | 19,38  |   |  |
| Yun                         | 50,65  | 54,71  | 50,57  | 51,10  | 51,10  | 40,35  | 49,62  | 59,03  |   |  |
| Yumurta (min ədəd)          | 70,53  | 51,14  | 51,53  | 44,56  | 44,56  | 38,28  | 41,93  | 51,04  |   |  |

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi 2000-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə bitkiçilik məhsullarından meyvənin, üzümün, bostan məhsullarının, tərəvəzin maya dəyəri da artmış ,xam pambığın, tütünün, kartofun maya dəyəri azalmış, dənli bitkilərin və çay yarpağının maya dəyəri isə demək olar ki, sabit qalmışdır. Bu dövr ərzində heyvandarlıq məhsullarından qoyun və keçinin çəki artımının 33%

və yunun maya dəyəri 16,5% artmış, donuzun çəki artımı 57,7%, quşun çəki artımı 48,2%, yumurtanın maya dəyəri 27,6% azalmış, iri buynuzlu mal-qaranın çəki artımının maya dəyəri nisbətən sabit qalmışdır.

Aqrar-sferanın dayanıqlı və dinamik inkişafı prosesində bu sahənin məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi də birinci dərəcəli məsələlərdən biri olmalıdır. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin iqtisadi mexanizminin formalaşdırılması cəmiyyətin inkişaf dialektikası, mahiyyət və xarakterinə görə sosial – iqtisadi inkişaf qanunları ilə əlaqələndirilməlidir. Cəmiyyətin ayrı – ayrı inkişaf mərhələlərində təsərrüfat mexanizminin tətbiqi üsulları müxtəlif olsa da bunlar xalqın rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəldilməlidir. Buna görə də keyfiyyətin yüksəldilməsi mexanizmi təsərrüfat mexanizminin tərkib hissəsi olub tələbatla əlaqədardır. Tələbat keyfiyyətin yüksəldilməsinin yeni iqtisadi mexanizmini tələb edir, bu isə məhsul istehsalı və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə stimulyaradan iqtisadi mexanizmin təkmilləşdirilməsini qarşıya qoyur. Məhsul istehsalı və keyfiyyətinə stimulyaradılmasını isə dövlət və ayrı-ayrı fərdlər həyata keçirir. Keyfiyyətinə görə iqtisadi mexanizmə məhsulun və əməyin keyfiyyətinin stimullaşdırılması, məhsula qiymət qoyulması, kollektiv və fərdi stimulyaradılma əlaqələndirilməsi daxil edilə bilər. Odu ki, keyfiyyətlə əlaqədar iqtisadi mexanizmin bütün elementləri qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda nəzərdə tutulmalıdır. Hazırki şəraitdə dünya bazarında məhsulun tələbatı ödəməsi rəqabəti bir sıra amillərlə müəyyən edilir. Alıcı məhsulun keyfiyyətinə və qiymətinə üstünlük verir. Bazar iqtisadiyyatı məhsulun keyfiyyətini iqtisadi inkişafın əsas amili kimi qarşıya qoyur. Ona görə də keyfiyyətin yüksəldilməsi mexanizmi tələb təkliflə əlaqədar iqtisadi mexanizmin daha da təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Bazar rəqabətində istehsalçı məhsulu yüksək qiymətə satmaq üçün onun keyfiyyətini yüksəltməlidir və ya onun keyfiyyətli saxlanması nail olmalıdır. Bu kənddə iqtisadi münasibətlərin təkmilləşməsinə, istehsalçının marağının xeyli artırılmasını təmin etməyi qarşıya qoyur. Fermerin, istehsalçının marağının artırılması aqrar kompleksin bütün mərhələlərində həyata keçirilməlidir. Başqa sözlə məhsulun istehsalı, saxlanması, daşınması və istehlakı mərhələlərində itkiyə yol verilməməsi və məhsulun

keyfiyyətinin saxlanılması təmin edilməli, buna maraq artırılmalıdır. Elə bir iqtisadi mexanizm hazırlanmalıdır ki, istehsal edilən məhsul istehlakçıya keyfiyyətlə çatdırılsın.

Məlum olduğu kimi bazar iqtisadiyyatının ən mühüm atributlarından biri sərbəst qiymətləndirilməsidir. İstehsalçının, sahibkarın öz məhsullarına qiymətləri sərbəst surətdə müəyyənləşdirmək imkanı olmayan yerdə bazar münasibətlərindən, bazar iqtisadiyyatından danışmaq mümkün deyil. Bu zərurilik nəzərə alınmaqla ölkə prezidentinin 1992-ci il 2 yanvar tarixli fərmanı ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri sərbəstləşdirilmiş və hazırda qiymətlər bilavasitə tələb təklif mexanizminin təsiri altında bazarda formalaşır. Lakin qiymətlərin aqrar bölmədə tamamilə tələb təklif mexanizminin təsiri altında sərbəst surətdə formalaşması həyati əhəmiyyətə malik bu sahənin inkişafına güclü təkan verməmiş, əksinə qiymət dispariteti şəklində neqativ meyillər doğurmuş və yaxud əvvəllər mövcud olan bu cür meyilləri daha da gücləndirmişdir. Deyilənlər özünü aqrar sənaye kompleksində disparitetin daha da dərinləşməsi və bu səbəbdən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların gəlirlilik səviyyəsinin azalması, kənd ilə şəhər arasında ekvivalent əmtəə mübadilələrinin pozulması, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların emal müəssisələrinin inhisarçı mövqeləri ilə qarşılaşması və s. şəklində özünü biruzə verdi.

Hazırda istehsalın stimullaşdırılması prosesində tələb təklifin tarazlığında yaranan çatılıkları ölkəyə idxal olunan məhsulların qiymətlərinin səviyyəsinin təsiri nəticəsində bəzən ölkədaxili istehsalçılar əmtəələrinin qiymətlərini özlərinin iqtisadi maraqlarına uyğun gəlməyindən asılı olmayaraq bazarın tələbi səviyyəsində müəyyən etməyə məcbur olurlar.

Aqrar-sənaye sferasının dayanıqlı və dinamik inkişafında qiymətin rolunu araşdırarkən aqrar-sənaye sferası məhsulları istehsalında iştirak edən istehsal vasitələrinin qiymətlərinin, həm də aqrar bölmədə istehsal olunmuş məhsulların qiymətlərinin əlaqəli şəkildə bir-birinə təsirindən də danışmaq lazımdır. Məlumdur ki, aqrar-sənaye sferası məhsullarının istehsalında iştirak edən istehsal vasitələrinin 2 qrupa - əsas və dövrüyyə istehsal vasitələrinə bölünür. Əsas istehsal vasitələri

istehsal prosesində bir neçə il, dövriyyə istehsal vasitələri isə qısa müddətə iştirak edir.

Aqrarsferada istifadə edilən sənaye təyinatlı məhsulların qiymətləri kənd təsərrüfatı məhsullarına nisbətən nə qədər sürətlə artarsa bu kənd təsərrüfatı istehsalında çalışanların maraqlarına mənfi təsir göstərir. Belə vəziyyət kənd təsərrüfatı istehsalçıların maliyyə imkanlarını daha da məhdudlaşdırır və bəzən istehsalı səmərəsiz edir. kənd təsərrüfatında istifadə istifadə olunan sənaye məhsullarının (yanacaq, texnika, mineral gübrə və s.) qiymətlərin daha yüksək dərəcədə artması nəticəsində bəzi məhsulların istehsalı zərərlə başa gəlir. Belə bir vəziyyət əsasən heyvandarlıq sahəsində yaranmışdır. Belə ki mal, qoyun və quş əti üzrə maya dəyərinin artım təmləri son illərdə satış qiymətlərinin artım tempindən yüksəkdir.

Tədqiqat göstərir ki son 5 ildə əsas növ aqrar-sənaye sferası məhsulları üzrə qiymət artımı bütövlükdə orta hesabla 25-30% olduğu halda aqrar-sənaye sferasında satılan texnikanın və gübrələrin qiyməti 2-3 dəfə artmışdır. Nəticədə aqrar-sənaye sferası məhsulları üzrə qiymət artımı ilə aqrar-sənaye sferasına xidmət edən sənaye məhsulları üzrə qiymət artımı arasında proporsionallıq kəskin sürətdə sonuncunun xeyrinə dəyişmişdir.

Cədvəl 2.3. Azərbaycan respublikası sənaye və aqrar-sənayesferası məhsullarının istehsalçı qiymət indekslərinin mütənasibliyi (pariteti) dekabr ayı ilə müqayisədə

| Göstəricilər                                                                   | 2010           | 2011           |                | 2013           |                |
|--------------------------------------------------------------------------------|----------------|----------------|----------------|----------------|----------------|
|                                                                                | Yanvar<br>Mart | Yanvar<br>mart | Yanvar<br>Mart | Yanvar<br>mart | Yanvar<br>Mart |
| Sənaye üzrə istehsalçı qiymətlərin ümumi indeksi ( $I_{sənaye}$ )              | 1.102          | 1.039          | 1.105          | 1.105          | 1.109          |
| Aqrar-sfera məhsullarının istehsalçı qiymələrinin ümumi indeksi ( $I_{kənd}$ ) | 1.081          | 1.121          | 1.105          | 1.105          | 1.083          |
| Qiymət pariteti ( $I_{sənaye} / I_{kənd}$ )                                    | 1.011          | 0.858          | 1.1000         | 1.1000         | 1.024          |

Son məlumatlara görə 120-130 at gücünə malik olan bir traktorun qiyməti 21.2 min manat, 90-100 at gücünə malik olan traktorun qiyməti 15.6 min manat,

taxıl yığan kombaynın qiyməti 44.8 min manat, pambıqyığan maşının qiyməti 40 min manat civarındadır. Bu hesabla 90-100 at gücündə bir traktora 134 ton taxıl, 70 ton xam pambıq, 107 ton kartof, 264 ton tərəvəz, 149 ton meyvə, 13 ton ət (kəsilmiş şəkildə) 81 ton süd, 78 ton üzüm; bir ədəd taxılıyığan kombaynla 384 ton taxıl, 200 ton xam pambıq, 309 ton meyvə, 38 ton ət (kəsilmiş şəkildə) 232 ton süd, 225 ton üzüm ekvivalentdir.

Digər tərəfdən respublikamızda aqrar-sferada istifadə olunan texnikanın, maşın və avadanlığın kifayət qədər olmaması və ya qıtlığı da onların qiymətini dolayı yolla artırır. Bu isə o deməkdir ki, kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsalçısının xərcləri artır və qiymətlərin stabilliyi vəziyyətində bu onun gəlirlərinin azalmasına və bununla da onun istehsalın inkişafına və genişləndirilməsinə olan marağını zəiflədir. Qeyd etdiklərimizi aşağıdakı rəqəmlər dəstəkləyir.

1985-1997-ci illərdə respublikaya 18500 ədəd traktor gətirildiyi halda 1991-1997-ci illərdə 6804 ədəd, 1998-2010-cu illərdə isə cəmi 576 ədəd gətirilmişdir. Gətirilən texnikaların sayındakı digər texniki resurslara da aiddir. Belə ki anoloji olaraq həmin dövrlər üzrə gətirilən kotanlar 15336-ya qarşı 4514 və 510, kultivatorlar 8168-ə qarşı 2165 və 40, taxıl səpən 3369-a qarşı 1268 və 272, taxılıyığan kombaynlar 2032-yə qarşı 1951 və 554, pambıqyığan maşınlar 3109-a qarşı 369 və 0 təşkil etmişdir.

Ümumiyyətlə aqrar-sənaye sferasında əsas istehsal vasitələrinə çəkilən xərclər investisiya formasında təzahür edir. Yəni kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları geniş təkrar istehsal fəaliyyətini həyata keçirmək, məhsul istehsalını artırmaq üçün öz vəsaitlərinin bir hissəsini yığım formasına ayırır və əsas vəsaitlərin alınmasına yönəldir. Bunu həyata keçirmək üçün isə həmin təsərrüfat subyektlərinin xərclərini təməmilə ödədikdən sonra sərəncamlarında müəyyən vəsaitlər qalmalıdır. Daha doğrusu aqrar-sənaye sferası subyektləri elə fəaliyyət göstərməlidirlər ki, gəlirlərinin bir hissəsini yığım şəkildə ayıra bilsinlər. Məhz bu yığımın səviyyəsi bilavasitə qiymətlə tam maya dəyəri arasındakı fərqdən və yaxud kənd təsərrüfatı məhsullarının rentabelliyindən asılıdır. Deməli kənd təsərrüfatı məhsullarının

qiymətləri elə səviyyədə olmalıdır ki, müəyyən rentabellik səviyyəsini təmin etməklə bu sahənin dayanıqlı və dinamik inkişafına şərait yaratsın. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı məhsullarının rentabelliyyəsinin təhlili araşdırmanın tədqiqat obyektlərindən biri olmalıdır. Aşağıdakı cədvəldə son illərdə respublikamızda kənd təsərrüfatı göstərən təsərrüfat subyektlərinin satışdan əldə etdikləri rentabelliyyənin dinamikası göstərilmişdir.

Cədvəl 2.4. Aqrarsferasıməhsullarının satışından əldə edilən rentabellik və ya zərərliklik ( % )

| Göstəricilərin adı           | 1999  | 2000  | 2005  | 2006  | 2007 | 2009  | 2010    | 2013  |
|------------------------------|-------|-------|-------|-------|------|-------|---------|-------|
| Dənli və dənli paxlalılar    | -7,4  | 7,9   | 25,8  | 30,8  | 39,3 | 47,5  | 35,5    | 28,4  |
| Xam pambıq                   | -38,1 | -30,7 | -0,7  | 7,0   | 6,3  | 32,2  | 26,3    | 20,34 |
| Şəkər çuğunduru(əmal üçün)   | -3,0  | -11,3 | 0,4   | 0,1   | 10,6 | 25,0  | 6,3     | -7,1  |
| Tütün                        | -61,1 | -2,9  | 61,4  | 84,3  | 68,4 | 67,4  | 37,3    | 72,8  |
| Yaşıl çay yarpağı            | -67,0 | 8,0   | -38,7 | -7,5  | -0,2 | 19,1  | 5,5     | 5,5   |
| Kartof                       | -17,0 | -31,4 | 31,4  | -0,6  | 6,7  | 10,0  | 25,4    | 71,2  |
| Tərəvəz (açıq torpaqda)      | -4,2  | -9,1  | -8,1  | 11,8  | 7,7  | 19,4  | 20,3    | 7,6   |
| Bostan məhsulları            | -27,9 | 14,3  | 10,2  | 14,8  | 35,2 | 20,0  | 19,6    | 12,5  |
| Meyvə və giləmeyvə           | -7,5  | 4,0   | 7,8   | 21,4  | 67,7 | 0,6   | 20,0    | 31,4  |
| Üzüm                         | -6,7  | -12,6 | -14,5 | -45,5 | 19,8 | -23,6 | 1,8dəfə | 66,3  |
| Bitkiçilik məhsulları üzrə   | -20,9 | -7,6  | 14,7  | 17,8  | 27,6 | 39,4  | 41,5    | 22,7  |
| Mal-qara və quş əti, cəmi    | -45,1 | -24,8 | -4,1  | -5,3  | -3,1 | 3,2   | 2,7     | 10,3  |
| O cümlədən:                  |       |       |       |       |      |       |         |       |
| İri buynuzlu mal-qara        | -16,4 | -33,9 | -9,9  | -5,3  | -5,4 | 6,2   | 1,5     | 10,5  |
| Qoyun və keçi                | -25,2 | -14,0 | -2,5  | 9,7   | 15,9 | 22,4  | 33,5    | 46,3  |
| Donuz                        | -81,7 | -64,6 | -23,9 | -41,6 | -5,7 | 0,4   | -4,9    | -11,1 |
| Quş                          | -64,1 | -13,7 | -1,5  | -6,7  | -4,2 | 2,2   | 1,9     | 9,1   |
| Süd və süd məhsulları        | -30,8 | -12,4 | -5,5  | 6,4   | 9,9  | 4,8   | 17,6    | 13,8  |
| Yun                          | -41,5 | -28,4 | -19,0 | -22,5 | 9,8  | 8,4   | 26,4    | 40,1  |
| Yumurta (min ədəd)           | -47,5 | -24,3 | -8,4  | 0,5   | 5,3  | 10,8  | 15,6    | 9,9   |
| Heyvandarlıq məhsulları üzrə | -43,4 | -23,2 | -5,7  | -3,1  | -1,8 | 1,7   | 5,4     | 6,6   |
| Bütövlükdə məhsul satışından | -26,4 | -14,6 | 1,1   | 1,4   | 0,9  | 5,2   | 9,0     | 8,4   |
| Təsərrüfatın balansı üzrə    | -27,2 | -19,2 | 1,0   | 0,1   | 0,2  | 5,1   | 9,1     | 8,5   |

Cədvəldən də göründüyü kimi, 1999-cu ildən sonrakı illərdə demək olar ki, bütün aqrar-sənaye sferasıməhsulları üzrə rentabelliyn səviyyəsi yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Lakin bəzi sahələrdə, xüsusilə də dənli və paxlalı bitkilərin satışında rentabelliyn səviyyəsi nisbətən aşağı düşmüşdür ki, bu da xərclərin artması, məhsulun satış qiymətinin isə az dəyişməsi ilə əlaqədardır.

2013-cü ildə əvvəlki illərlə müqayisədə ən yüksək rentabellik meyvə və giləmeyvə (31,4%), tütün (72,8%), kartof (71,2% ), üzüm (66,3%) istehsalında və satışında müşahidə olunmuşdur.

Heyvandarlıq məhsullarından ən yüksək rentabellik qoyun və keçi (48,8%) və yun (40,1 %) istehsalı və satışından əldə edilmişdir.

Bitkiçilik məhsullarından yalnız şəkər çuğunduru satışı zərərliklə həyata keçirilmişdir.

Yuxarıdakı cədvəldəki məlumatların təhlilindən aydın olur ki, son illərdə kənd təsərrüfatının bir çox sahələrində müəssisələr rentabelli işləməyə başlamışlar, yəni onların məhsullarının qiymətləri ilə maya dəyəri arasındakı fərq müsbətdir və bu da onlara öz istehsal fəaliyyətlərini inkişaf etdirməyə şərait yaradır.

Bütün yuxarıda deyilənlər aqrar-sənaye sferasında müasir vəziyyətin çox yaxşı vəziyyətdə olması demək deyildir. Kənd təsərrüfatı ilə bir sahədir ki, burada təsərrüfat fəaliyyətinin və qiymət əmələgəlməsinin bir çox spesifik amillərdən asılı olması burada qiymət amilinin rolunu daha da artırır və bu məsələyə xüsusi diqqətlə yanaşılmasını tələb edir. Məhz buna görə də bir çox inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə dövlət kənd təsərrüfatı sahəsində qiymət məsələsi ilə bağlı xüsusi siyasət aparır və bu sahəni daim nəzarətdə saxlayır.

Hazırda qiymət tarazlığını təmin etməklə aqrar sahənin məhsullarının qiymətlərinin istehsalçının maraqlarına uyğun olması qarşıda duran mühüm məsələlərdəndir. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində belə problemlər əsasən büdcə vəsaiti hesabına aqrar sahəyə dövlət köməyi vasitəsilə həll edilir.

Qiymətlərin büdcə vəsaiti hesabına tənzimlənməsi özü də müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilir. Məsələn, bazarda qiymətlərin səviyyəsinin əvvəlcədən müəyyən edilməsi, yaxud bazar qiymətlərinin səviyyəsinə təminat

verilməsi; qiymət tarazlığının təmin olunması üçün sənaye təyinatlı məhsulların qiymətlərinin aqrar sahədə istehsal olunan məhsulların qiymətinin artımından çox olan hissəsinin büdcə vəsaiti hesabına örtülməsini təmin edir.

Ümumiyyətlə qiymət uyğunsuzluğunu aradan qaldırmaq məqsədi ilə tədbirlər həyata keçirilərkənd bir sıra prinsiplərə riayət olunur, bunlar aşağıdakılardır :

- Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan kənd təsərrüfatı subyektlərinin məhsullarına sərbəst qiymətəmələgəlməsi ilə həmin subyektlərin məhsullarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin əlaqələndirilməsi;

- Tələb-təklif mexanizminin təsiri altında bazar tarazlıq qiymətlərinin formalaşması;

- Qiymət uyğunsuzluğunu aradan qaldırmaqdan ötrü aqrar sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarların təklif etdikləri məhsulların qiymətlərinin hesablanmasından ötrü normativ metodlardan istifadə edilməsi;

- Aqrarsferada sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək baxımından zəruri gəlirlilik səviyyəsinin təmin olunması;

- Aqrar bölmədə elmi texniki tərəqqinin stimullaşdırılması;

- Aqrar bölmədə istehsalın səmərəliliyinin artırılması və istehsal xərclərinin azaldılması;

- Qiymət və maliyyə-kredit münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi və onun optimallığına nail olunması.

Yuxarıda sadalanan prinsiplərə nail olunmaqla dövlət tərəfindən həyata keçirilən qiymət tənzimlənməsi tədbirləri aqrar bölmədə aşağıdakı yerinə yetirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərin həllinə imkan verməlidir:

- Ölkənin əsas ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etməsinin stimullaşdırılması və daim ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

- Aqrar-sənaye sferası ilə aqrar-sənaye sferasının istehsal vasitələri ilə təmin edən sahələr, həmçinin emal sənaye sahələri arasında əlverişli mübadilə münasibətlərinə nail olunması;

- Aqrarsferası ilə sənaye sahələri arasında münasibətin, əmtəə mübadiləsinin ekvivalentliliyinin təmin olunması. Belə mütənasibliyə nail olmadan gələcəkdə aqrar bölmənin iqtisadiyyatın başqa bölmələri ilə müqayisədə bərabər əsaslarla inkişafını təsəvvür etmək çox çətindir;

- Qiymət uyğunsuzluğunu aradan qaldırmaq yolu ilə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan kənd təsərrüfatı subyektlərinin gəlirlərinin onların geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək baxımından zəruri səviyyəyə çatdırılması;

- ETT-nin nəaliyyətlərindən istifadə olunmasına, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, əmək məhsuldarlığının artırılmasına köəkliyin göstərilməsi;

- Aqrar bölmədə məhsul istehsalı ilə məşğul olanların beynəlxalq bazarlara çıxışları üçün əlverişli şəraitin təmin olunması.

Aqrarsfera məhsulları istehsalı ilə məşğul olan sahibkarlara onların normal cari fəaliyyətlərini və geniş təkrar istehsalını həyata keçirə bilmələri üçün dövlət tərəfindən qiymət mexanizmi vasitəsi ilə tənzimlənməklə əlverişli şəraitin yaradılması bu sahənin dayanıqlı və dinamik inkişafını təmin edəcəkdir.

## **2.2. Aqrar sferada qiymətlərin dinamikasını müəyyən edən amillərin təhlili.**

Müasir dövrdə bazar münasibətləri xalq təsərrüfatının bütün sahələrinə sirayət etmişdir. Bazar iqtisadiyyatının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də qiymətlərin azad və ya tam olmayan rəqabət şəraitində bazarda tələb və təklif amillərinin təsiri altında formalaşmasıdır. Ölkəmizdə bazar münasibətlərinin qurulması ilə bu cür münasibətlər aqrar sferada da özünü göstərməyə başlamış və getdikcə də bu sahənin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə qiymətəmələgəlmə proseslərində aparıcı rol oynamağa başlamışdır. Planlı iqtisadiyyatdan fərqli olaraq bazar iqtisadiyyatının daha dinamik xüsusiyyətlərə və amillərə malik olması kənd təsərrüfatında qiymətlərin formalaşması proseslərinə

də öz kəskin təsirini göstərmişdir. Əgər planlı iqtisadiyyatın hakim olduğu dövrlərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri tam dövlət nəzarətində idi isə, hal-hazırda bir çox kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri təməmilə bazar prinsipləri əsasında formalaşır. Məhz buna görə də kənd təsərrüfatında qiymətlər əvvəlki dövrlərə nisbətən daha dinamik şəkil almışdır. Lakin bu o demək deyildir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri istənilən şəkildə dəyişə bilər. Buna hər şeydən əvvəl ona görə yol vermək olmaz ki, kənd təsərrüfatı əhalini zəruri ərzaq məhsulları ilə təmin edir. Onun sənayeni zəngin xammalla təmin edən bir sahə olması da sübut olunmuşdur. Bütün bunları nəzərə alaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin dinamikasının öyrənilməsi, onlara təsir edən əsas faktorların aşkara çıxarılıb təsirinin təhlil olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Əvvəlki fəsildə qeyd etmişdik ki, aqrar-sfera məhsullarının qiymətlərinə təsir göstərən amilləri şərti olaraq 2 qrupa bölmək olar: qiymətə təmələgəlməyə təsir göstərən ümumi amillər və aqrar-sənaye sferasının spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlı olan amillər.

Bildiyimiz kimi ümumi amillər tələb və təklif, ölkədəki qiymətlərin ümumi səviyyəsi, xüsusilə də kənd təsərrüfatında əsas və dövriyyə vəsaitləri kimi istehlak olunan sənaye məhsullarının, yanacağın qiymət səviyyəsi ilə bağlıdır.

Spesifik amillər isə hətta ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsulları növləri üzrə də fərqlənə bilər. Məsələn, bitkiçilik məhsullarının qiymətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən torpaq amilinin heyvandarlıq məhsullarının qiymətlərinə təsiri cüzdür.

Ayrı-ayrı amillərin aqrar-sferası məhsullarının qiymətlərinə təsirinin təhlilinə keçməzdən əvvəl ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin dinamikasını nəzərdən keçirək.

Cədvəl 2.5. Aqrarsferası məhsullarının bir sentnerinin satış qiyməti (manat, qəpik )

| Göstəricilərin adı         | 1999   | 2000   | 2001   | 2002   | 2003   | 2005   | 2010   | 2013   |
|----------------------------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|
| Dənli və dənli paxlalılar  | 9,26   | 9,04   | 9,56   | 9,18   | 11,41  | 13,29  | 13,56  | 13,78  |
| Xam pambıq                 | 17,81  | 18,12  | 24,05  | 20,57  | 22,69  | 29,00  | 29,09  | 30,01  |
| Şəkər çuğunduru(emal üçün) | 2,83   | 2,67   | 2,55   | 3,12   | 3,86   | 2,26   | 3,20   | 4,14   |
| Tütün                      | 50,34  | 47,26  | 40,71  | 39,38  | 39,17  | 37,95  | 53,02  | 66,53  |
| Yaşıl çay yarpağı          | 8,46   | 28,12  | 15,74  | 20,59  | 22,04  | 24,35  | 26,99  | 28,21  |
| Kartof                     | 11,07  | 15,91  | 11,61  | 11,72  | 13,95  | 15,03  | 13,50  | 24,62  |
| Tərəvəz (açıq torpaqda)    | 4,96   | 7,06   | 6,26   | 8,14   | 7,51   | 7,48   | 7,50   | 7,87   |
| Bostan məhsulları          | 3,50   | 3,67   | 4,28   | 4,80   | 5,49   | 7,37   | 7,42   | 7,67   |
| Meyvə və giləmeyvə         | 4,66   | 6,41   | 6,15   | 6,61   | 10,46  | 9,96   | 12,73  | 16,22  |
| Üzüm                       | 14,52  | 11,26  | 13,10  | 13,15  | 18,52  | 22,34  | 33,01  | 35,11  |
| Mal-qara və quş əti, cəmi  | 91,26  | 92,58  | 110,19 | 69,49  | 124,07 | 139,49 | 145,39 | 155,85 |
| O cümlədən:                |        |        |        |        |        |        |        |        |
| İri buynuzlu mal-qara      | 126,28 | 89,57  | 102,59 | 93,89  | 102,83 | 143,92 | 157,67 | 171,97 |
| Qoyun və keçi              | 62,32  | 77,19  | 81,87  | 95,79  | 97,61  | 96,81  | 133,75 | 181,32 |
| Donuz                      | 68,67  | 83,53  | 146,17 | 131,68 | 130,63 | 126,55 | 127,13 | 148,58 |
| Quş                        | 96,66  | 117,77 | 131,77 | 127,90 | 129,25 | 140,70 | 145,46 | 154,17 |
| Süd                        | 18,43  | 20,41  | 19,69  | 21,93  | 23,57  | 21,06  | 24,45  | 25,39  |
| Yun                        | 34,21  | 40,50  | 51,31  | 51,06  | 59,29  | 21,06  | 71,75  | 89,43  |
| Yumurta (min ədəd)         | 37,54  | 34,78  | 46,31  | 49,68  | 52,86  | 47,59  | 48,09  | 61,67  |

Cədvəldə 1999 – 2013-cü illərdə respublikamızda əsas aqrar-sənaye sferası məhsullarının satış qiymətlərinin dinamika əks olunmuşdur. Göründüyü kimi bütün növ kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri artan dinamika ilə inkişaf etmişdir. Lakin bu artım ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə fərqlənir. 1999-cu illə müqayisədə 2013-cü ildə dənli və dənli paxlalıların qiyməti 48,4 %, kartofun

qiyməti 222,4%, tərəvəzin qiyməti 158,6%, üzümün qiyməti 241,8 %, tütünün qiyməti 32,1%, pambığın qiyməti 68,5% , mal ətinin qiyməti 70,8%, quş ətinin qiyməti 59,4%, südün qiyməti 40,8%, yumurtanın qiyməti 64,2 % artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, qiymətlərin artımında bazar iqtisadiyyatına xas olan inflyasiyanın da payı var.

Hesablar əsasında məlum oldu ki, ən çox qiymət artımı üzümün, kartofun və tərəvəzin qiymətlərində müşahidə olunur. Üzümün qiymətinin artımı ona tələbatın artması şəraitində təklifin yeni istehsalının kəskin şəkildə aşağı düşməsi ilə əlaqədardır. Bildiyimiz kimi, sovetlər quruluşu dağıldıqdan sonra çoxlu sayda üzümlüklər ləğv olunub yerində başqa kənd təsərrüfatı məhsulları yetişdirilməyə başladı. Tərəvəzin və kartofun qiymətinin artması da əsasən bazar prinsipləri ilə əlaqədardır. Bazarda ən çox tələb olunan və əhəlinin maddi rifah halının aşağı olduğu dövrlərdə əhəli mal və qoyun əti kimi yüksək kalorili lakin bəhə olan məhsullarından daha ucuz olan tələbatın artması qanunauyğundur.

Rəqəmlərdən də göründüyü kimi ən az qiymət artımı dənli bitkilərdə müşahidə olunur. Bu da onunla bağlıdır ki, dənli bitkilərin qiymətlərinə strateji ərzaq məhsulları kimi daim nəzarət olunur. Ölkədə çörək bolluğunu təmin etməyə çalışan dövlət idxal hesabına daim dənli bitkilərin təklifini yüksək həcmə saxlamaqla onun qiymətinin artımının qarşısını müəyyən qədər almışdı.

Bəzi məhsulların qiymətlərinin az artmasına ölkə daxilində inhisarçı amillərin mövcudluğu da təsir göstərir. Bu cür məhsul növləri adətən ixrac olunan məhsullardır. Respublikamızda bu cür məhsullardan pambıq və tütün daha geniş yayılmışdır.

Aqrar sferası məhsullarının qiymətlərinin dinamikasına təsir göstərən spesifik amillərin təhlilini aparmaq üçün onları ayrı-ayrı iqtisadi zonalar və məhsul növləri üzrə nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur. Məhz bu zaman hər bir iqtisadi zonadakı amillərin təsirini müqayisəli şəkildə aydınlaşdırmaq mümkündür.

Bildiyimiz kimi, aqrar-sənaye sferasında qiymətin əmələ gəlməsinə təsir göstərən spesifik amillər ilk növbədə məhsulun maya dəyərində özünü göstərir.

İlk növbədə ən vacib ərzaq məhsullarından olan dənli bitkilərin ayrı-ayrı iqtisadi rayonlar üzrə maya dəyərinin və satış qiymətlərinin dinamikasını nəzərdən keçirək.

Cədvəl 2.6.Dənli və paxlalıların bir sentnerinin maya dəyəri və satış qiymətləri (manat)

| Rayonlar                       |        | 1999  | 2000  | 2005  | 2006  | 2007  | 2009  | 2010  | 2013  |
|--------------------------------|--------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|
| Abşeron iqtisadi rayonu        | m/d    | 8,72  | 8,78  | 8,85  | 8,80  | 7,28  | 7,35  | 9,07  | 11,40 |
|                                | qiymət | 8,83  | 8,87  | 8,93  | 8,98  | 7,17  | 16,00 | 15,83 | 22,8  |
| Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu    | m/d    | 11,06 | 11,02 | 8,13  | 8,12  | 6,22  | 8,44  | 8,36  | 10,43 |
|                                | qiymət | 7,82  | 9,41  | 9,27  | 9,31  | 10,99 | 12,01 | 14,97 | 16,34 |
| Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu  | m/d    | 10,93 | 11,02 | 8,79  | 8,17  | 9,19  | 10,07 | 11,6  | 14,28 |
|                                | qiymət | 9,43  | 7,63  | 9,57  | 9,30  | 10,10 | 14,12 | 14,36 | 19,86 |
| Lənkəran iqtisadi rayonu       | m/d    | 10,47 | 11,63 | 13,81 | 7,93  | 8,14  | 8,31  | 8,56  | 10,15 |
|                                | qiymət | 8,82  | 11,73 | 11,23 | 12,03 | 15,08 | 14,83 | 16,18 | 12,00 |
| Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu    | m/d    | 10,14 | 9,89  | 9,49  | 7,66  | 8,73  | 9,50  | 11,51 | 10,83 |
|                                | qiymət | 10,02 | 10,09 | 10,28 | 7,96  | 11,28 | 12,65 | 10,94 | 14,77 |
| Aran iqtisadi rayonu           | m/d    | 9,61  | 9,01  | 8,69  | 7,09  | 8,19  | 8,33  | 8,62  | 8,00  |
|                                | qiymət | 9,87  | 8,93  | 9,17  | 8,49  | 11,85 | 13,24 | 13,70 | 13,34 |
| Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu | m/d    | 10,43 | 11,70 | 13,47 | 8,33  | 6,89  | 7,77  | 5,58  | 10,37 |
|                                | qiymət | 9,62  | 11,98 | 11,74 | 9,02  | 10,57 | 13,42 | 13,31 | 13,50 |
| Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonu  | m/d    | 7,62  | 7,40  | 5,97  | 6,29  | 11,48 | 8,20  | 5,66  | 8,10  |
|                                | qiymət | 9,00  | 7,36  | 8,60  | 8,40  | 17,10 | 14,31 | 12,31 | 10,48 |
| Naxçıvan iqtisadi rayonu       | m/d    | 11,24 | 15,00 | 10,12 | 10,91 | 8,10  | 6,73  | 10,49 | 17,15 |
|                                | qiymət | 10,86 | 16,00 | 11,55 | 12,32 | 10,56 | 12,48 | 14,87 | 15,59 |
| Azərbaycan üzrə                | m/d    | 9,73  | 8,88  | 7,24  | 6,81  | 7,03  | 7,76  | 8,05  | 9,72  |
|                                | qiymət | 9,26  | 9,04  | 9,56  | 9,18  | 11,41 | 13,29 | 13,56 | 13,78 |

Cədvəldə 1999-2013-cı illərdə dənli və paxlalı bitkilərin maya dəyərinin və satış qiymətlərinin dinamikası verilmişdir. Göründüyü kimi, əsasən təbii amillərin təsiri nəticəsində ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda dənli bitkilərin maya dəyərində fərqlər meydana gəlmişdir. Lakin bu fərqlər o qədər də kəskin deyil. Çünki respublikamızın ərazisinin hər bir yerində dənli və paxlalı bitkilərin yetişdirilməsi üçün normal təbii-torpaq amilləri mövcuddur.

2013-cı ildə dənli bitkilərin ən yüksək maya dəyəri ( 17,15 manat ) Naxçıvan iqtisadi rayonunda müşahidə olunmuşdur. Qismən blokada şəraitində olan Naxçıvanda kontinental iqlim müşahidə olunur ki, burada da təbii amillər dənli bitkilərin istehsalına kəskin təsir göstərə bilər.

1999-2013-cı illər ərzində dənli bitkilər maya dəyəri Aran iqtisadi rayonunda ən aşağı olmuşdur. Bu da həmin iqtisadi rayonda dənli bitkilərin yüksək məhsuldarlığı ilə izah olunur. Öz iqlim torpaq xüsusiyyətlərinə görə digər iqtisadi rayonlardan fərqlənən Aran iqtisadi rayonunda suvarılan torpaqlarda yetişdirilən dənli bitkilər yüksək məhsuldarlığa ( 30-50 sentner/ha ) malik olur ki, bu da məhsulun maya dəyərini aşağı salır. Dənli bitkilərin suvarılan torpaqlarda becərilməsi onların təbii amillərin bir sıra mənfi təsirlərindən asılılığını azaldır.

Dənli bitkilərin əsasən dəmyə torpaqlarda becərildiyi rayonlarda (Şəki Zaqatala, Dağlıq Şirvan ) onun maya dəyəri illər üzrə daha dəyişkəndir.

İndi isə iqtisadi rayonlar üzrə dənli bitkilərin satış qiymətlərinə nəzər salaq.

Cədvəldən göründüyü kimi, dənli və dənli paxlalı bitkilərin ən yüksək qiymətlərinə Abşeron ( 22,8 manat ), Şəki Zaqatala ( 19,86 manat ) və Gəncə-Qazax ( 16,34 manat ) rast gəlinir. Bildiyimiz kimi, Abşeron və Gəncə-Qazax respublikamızda əhalinin ən sıx yerləşdiyi rayonlardır və bu rayonlarda əsas ərzaq məhsulu olan dənli bitkilərə tələbat yüksəkdir. Deməli bu rayonlarda dənli bitkilərə qiymətin yüksək olması tələb-təklif qanunlarına uyğundur. Şəki-Zaqatala rayonunda isə əhalinin sıxlığı ilə yanaşı baxılan ildə dənli bitkilərin maya dəyərinin yüksək olması qiymətə öz təsirini göstərmişdir.

Qalan iqtisadi rayonlarda da naya dəyəi və məhsula tələbat son nəticədə qiymətin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Məsələn Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda 2013-cı ildə dənli bitkilərin maya dəyərinin ( 8,1 manat ) respublika səviyyəsindən aşağı olması onun satış qiymətinin də nisbətən aşağı olmasına (10, 48 manat ) şərait yaratmışdır.

Respublikamızda becərilən mühüm ərzaq növlərindən biri kimi kartofun qiymətlərinə təsir göstərən amillərin təhlili də tədqiqat baxımından əhəmiyyətlidir. Aşağıdakı cədvəldə 1999-2013-cı illərdə respublikamızın ayrı-ayrı zonaları üzrə kartofun maya dəyəri və satış qiymətləri əks etdirilmişdir.

Cədvəl 2.7. Kartofun bir sentnerinin maya dəyəri və satış qiyməti (manat)

| Rayonlar                       |        | 1999  | 2000  | 2001  | 2002  | 2003  | 2005  | 2010  | 2013  |
|--------------------------------|--------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|
| Abşeron iqtisadi rayonu        | m/d    | 12,62 | 12,62 | -     | -     | 22,58 | 19,39 | 18,00 | 14,50 |
|                                | qiymət | 16,00 | 16,01 | -     | 8,90  | 22,95 | 16,00 | -     | -     |
| Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu    | m/d    | 8,61  | 10,80 | 10,99 | 8,42  | 9,15  | 10,80 | 7,31  | 11,99 |
|                                | qiymət | 10,83 | 13,57 | 13,48 | 9,57  | 9,91  | 14,48 | 10,89 | 30,99 |
| Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu  | m/d    | 8,17  | 10,60 | 13,07 | 12,73 | 9,93  | 9,64  | 11,15 | 18,00 |
|                                | qiymət | 7,29  | 10,66 | 12,14 | 16,12 | 13,00 | 14,00 | 13,99 | 20,00 |
| Lənkəran iqtisadi rayonu       | m/d    | 12,53 | 9,14  | 8,47  | 8,71  | 10,33 | 16,40 | 18,60 | 7,65  |
|                                | qiymət | 11,26 | 12,04 | 11,84 | 13,32 | 19,88 | 16,90 | 27,22 | 18,01 |
| Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu    | m/d    | 11,85 | 13,19 | 42,97 | 11,88 | 11,91 | 15,75 | 22,95 | 23,35 |
|                                | qiymət | 6,64  | 13,53 | 12,03 | 15,38 | 16,47 | 20,35 | 24,34 | 25,87 |
| Aran iqtisadi rayonu           | m/d    | 9,89  | 10,02 | 8,78  | 9,77  | 11,37 | 12,37 | 8,69  | 6,64  |
|                                | qiymət | 13,43 | 8,09  | 8,14  | 10,66 | 14,88 | 15,00 | 16,33 | 10,51 |
| Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu | m/d    | 7,00  | 12,60 | 13,07 | 8,54  | 13,95 | 8,47  | -     | -     |
|                                | qiymət | -     | 17,15 | 12,87 | 9,95  | 9,46  | 8,00  | -     | -     |
| Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonu  | m/d    | 19,38 |       | -     | -     | -     | -     | -     | -     |
|                                | qiymət | -     | -     | -     | -     | 20,00 | -     | -     | -     |
| Azərbaycan üzrə                | m/d    | 12,49 | 13,27 | 9,74  | 11,09 | 12,44 | 11,75 | 11,06 | 11,43 |
|                                | qiymət | 11,07 | 15,91 | 11,61 | 11,72 | 13,95 | 15,03 | 13,50 | 24,62 |

Cədvəldə verilmiş məlumatlardan görünür ki, kartof ən aşağı maya dəyərlə ilə Gəncə-Qazax və Aran iqtisadi rayonlarında istehsal olunur. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu kartof istehsalı üzrə ixtisaslaşmış rayon kimi tanınır. Aran iqtisadi rayonunda kartof becərilməsi son illərdə geniş vüsət almış və bu sahədə yüksək məhsuldarlıq göstəricilərinə nail olunmuşdur. 2013-ci ildə Aran iqtisadi rayonunda kartofun maya dəyəri respublika üzrə ən aşağı göstəriciyə - 1 sentneri 6,64 manata bərabər olmuşdur.

Cədvəldən göründüyü kimi, Abşeron və Quba Xaçmaz rayonunda kartofun maya dəyəri yuxarıda adları çəkilən rayonlara nisbətən xeyli yüksəkdir. Bu isə həmin iqtisadi rayonlarda təbii-torpaq amillərinin kartof yetişdirilməsi üçün əsasən uyğun olmadığı üçün məhsuldarlığın aşağı olması ilə bağlıdır.

Kartofun satış qiymətlərinə isə təbii-torpaq amilləri ilə yanaşı başqa amillər də təsir göstərir.

Cədvəldən görünür ki, kartofun satış qiymətinə əhalinin təlabayının səviyyəsi daha çox təsir göstərir. Ona görədir ki, 2013-ci ildə kartofun maya dəyəri ən aşağı göstəricilərdən birinə ( 11,99 manat ) malik olan Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda onun satış qiyməti respublika üzrə ən yüksək göstəriciyə ( 30,99 manat ) malik olmuşdur.

2013-ci ildə ucuz və bol kartof istehsal olunan Aran iqtisadi rayonunda onun satış qiyməti də ən aşağı göstəriciyə ( 10, 51 manat ) olmuşdur.

Strateji əhəmiyyəti, həm də ixrac təyinatı olan pambığın qiymətinin dinamikasının təhlili də bu sahənin daha da inkişaf etdirilməsi baxımından vacibdir.

Qeyd edək ki, pambığın yetişdirilməsi xüsusi iqlim şəraiti tələb edir və buna görə respublikamızın bir sıra rayonlarında becərilir.

1999-2013-ci illərdə ölkəmizin ayrı-ayrı rayonları üzrə xam pambığın başa gəlidiyi maya dəyərinin və satış qiymətinin dinamikası aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur.

Cədvəl 2.8. Xam pambığın bir sentnerinin maya dəyəri və satış qiyməti (manat, qəpik )

| Rayonlar                       |        | 1999  | 2000  | 2001  | 2002  | 2003  | 2005  | 2010  | 2013  |
|--------------------------------|--------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|
| Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu    | m/d    | 37,06 | 51,79 | 20,38 | 19,05 | 18,05 | 18,61 | 19,92 | 23,05 |
|                                | qiymət | 15,12 | 16,87 | 24,71 | 20,68 | 20,54 | 20,70 | 27,90 | -     |
| Aran iqtisadi rayonu           | m/d    | 42,52 | 31,65 | 26,70 | 21,16 | 20,69 | 22,64 | 21,19 | 24,26 |
|                                | qiymət | 19,76 | 18,13 | 22,52 | 21,31 | 23,62 | 29,26 | 28,73 | 29,76 |
| Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu | m/d    | 35,69 | 37,20 | 19,27 | 19,01 | 22,73 | 14,65 | 31,41 | 28,25 |
|                                | qiymət | 18,15 | 17,39 | 21,41 | 19,63 | 26,06 | 31,57 | 36,88 | 35,52 |
| Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonu  | m/d    | 28,19 | 25,28 | 27,30 | 16,24 | -     | -     | -     | -     |
|                                | qiymət | 18,84 | 19,99 | 22,92 | 22,81 | -     | -     | -     | -     |
| Azərbaycan üzrə                | m/d    | 28,78 | 26,14 | 24,21 | 20,32 | 21,08 | 20,42 | 21,64 | 24,50 |
|                                | qiymət | 17,81 | 18,12 | 24,05 | 20,57 | 22,69 | 29,00 | 29,09 | 30,01 |

Cədvəldən görünür ki, 1999-cu ilə nisbətən 2013-ci ildə xam pambığın maya dəyəri bütün iqtisadi zonalarda aşağı düşmüşdür.

2013-ci ildə pambığın maya dəyərinin ən yüksək səviyyəsi ( 28,25 manat ) müşahidə olunmuşdur. Ümumiyyətlə göstərilən dövr ərzində pambığın maya dəyəri Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunda daha çox dəyişir. Məsələn, bu rayonda pambığın 1 sentnerinin maya dəyəri 2003-cü ildə 22,64 manat, 2010-cü ildə 14,65 manat, 2013-ci ildə 28,25 manat olmuşdur. Digər iqtisadi rayonlarda isə xam pambığın maya dəyəri 2001-2006-cı illərdə təxminən sabit olmuşdur. Bu da onu göstərir ki, Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunda xam pambığın maya dəyəri təbii amillərin təsirinə daha çox məruz qalır.

Ölkəmizin pambıq becərilən digər rayonlarında onun maya dəyəri bir-birinə yaxın rəqəmlərlə ifadə olunur.

İndi isə am pambığın iqtisadi rayonlar üzrə satış qiymətlərini nəzərdən keçirək.

Cədvəldən aydın olur ki, 1999-cu ildən başlayaraq 2013-ci ilə qədər xam pambığın qiyməti tədricən artmışdır. Bu dövr ərzində xam pambığın maya dəyərinin aşağı düşdüyünü nəzərə alsaq onda aydın olur ki, istehsalçıların gəlirliliyi də artmışdır.

Bu cədvəldə də pambığın maya dəyərinin dinamikasında olduğu kimi, Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunda satış qiyməti ən yüksəkdir ( 35,52 manat ) Digər rayonlarda isə xam pambığın satış qiyməti demək olar ki, eyni səviyyədədir. Bu isə o deməkdir ki, xam pambığın maya dəyərinə təsir göstərən əsas amil maya dəyəridir və başqa amillərin təsiri çox cüzdür və ya yoxdur.

Aqrar-sferanın böyük bir sahəsi olan heyvandarlıqda da qiymətlər çoxlu müxtəlif amillərin təsiri amillərin təsiri altında formalaşır və dəyişir. Bu amillərin təsirini daha aydın başa düşmək üçün heyvandarlıq sahəsinin bir neçə məhsulunun qiymətlərinin dinamikasına nəzər salmaq faydalı olar. Heyvandarlıq sahəsinin mühüm məhsullarından biri kimi iri buynuzlu mal-qara ətinin maya dəyərinin və satış qiymətinin illər və ayrı-ayrı iqtisadi rayonlar üzrə dinamikasını aşağıdakı cədvəl vasitəsi ilə nəzərdən keçirək.

Cədvəl 2.9. İri buynuzlu mal-qaranın çəki artımının bir sentnerinin maya dəyəri və satış qiymətin (manat)

| Rayonlar                    |        | 1999   | 2000   | 2001   | 2002   | 2003   | 2005   | 2010   | 2013   |
|-----------------------------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|
| Abşeron iqtisadi rayonu     | M/d    | 191,21 | 178,68 | 147,67 | 110,17 | 110,62 | 102,80 | 124,74 | 134,93 |
|                             | qiymət | 92,44  | 90,75  | 157,37 | 125,53 | 98,94  | 117,48 | 124,91 | 154,86 |
| Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu | M/d    | 137,94 | 115,22 | 118,30 | 81,27  | 96,48  | 104,34 | 111,74 | 135,78 |
|                             | qiymət | 66,02  | 71,73  | 104,19 | 98,09  | 117,83 | 110,94 | 142,86 | 173,42 |

|                               |        |        |        |        |        |        |        |        |        |
|-------------------------------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|
| Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu | M/d    | 142,75 | 133,88 | 130,57 | 103,44 | 103,63 | 76,88  | 104,75 | 126,67 |
|                               | qiymət | 67,69  | 62,47  | 120,18 | 110,00 | 91,26  | 109,1  | 130,71 | 177,73 |
| Lənkəran iqtisadi rayonu      | M/d    | 116,50 | 131,62 | 132,30 | 105,14 | 98,84  | 108,19 | 110,56 | 141,91 |
|                               | qiymət | 68,05  | 64,79  | 103,58 | 101,50 | 110,98 | 123,57 | 142,33 | 154,60 |
| Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu   | M/d    | 147,93 | 155,67 | 135,29 | 135,50 | 126,08 | 146,76 | 160,91 | 135,42 |
|                               | qiymət | 55,18  | 59,19  | 87,44  | 85,05  | 105,23 | 103,87 | 86,68  | 133,35 |
| Aran iqtisadi rayonu          | M/d    | 125,43 | 98,86  | 100,52 | 106,01 | 98,33  | 101,64 | 116,16 | 139,06 |
|                               | qiymət | 70,22  | 80,67  | 94,23  | 103,35 | 99,34  | 125,95 | 179,33 | 183,38 |
| Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonu | M/d    | 141,41 | 112,01 | 126,16 | 143,64 | 86,78  | 101,76 | 100,85 | 123,23 |
|                               | qiymət | 59,87  | 59,60  | 99,93  | 71,58  | 61,67  | 94,61  | 157,57 | 193,46 |
| Naxçıvan iqtisadi rayonu      | M/d    | -      | 133,80 | 143,30 | 90,95  | 85,52  | 95,01  | 109,05 | 103,87 |
|                               | qiymət | -      | 126,40 | 146,11 | 91,44  | 102,77 | 134,92 | 142,74 | 129,64 |
| Azərbaycan üzrə               | M/d    | 133,79 | 155,27 | 127,57 | 134,57 | 126,28 | 110,08 | 112,84 | 133,02 |
|                               | qiymət | 126,28 | 89,57  | 102,59 | 93,89  | 102,83 | 143,92 | 157,67 | 171,97 |

Cədvəldən görünür ki, iqtisadi rayonlar arasında iri buynuzlu mal-qaranın çəki artımında o qədər də kəskin fərqlər yoxdur. Bildiyimiz kimi, mal qaranın çəki artımı əsasən otluqlarda həyata keçirilir. Elə buna görə də daha geniş qışlaq, həm də yaylaqlara malik olan iqtisadi rayonlarda məhsuldarlıq daha yüksək olur və çəki artımının maya dəyəri aşağı düşür. Elə buna görə ki, başqa illərdə olduğu kimi 2013-cü ildə mal qırqının çəki artımının ən aşağı maya dəyəri Naxçıvan ( 103,87 manat ), Dağlıq Şirvan ( 123,23 manat ) və Şəki-Zaqatala ( 126,67 manat ) iqtisadi rayonlarındadır.

İri buynuzlu mal-qara ətinin satış qiymətlərinə xaricdən gətirilən analoji məhsulun qiymətləri də təsir göstərdiyi üçün onun maya dəyərindən asılılığı azdır və bu əsasən tələb-təklif qanunun təsiri ilə bağlıdır.

Süd və süd məhsulları hetvandarlıq məhsulları arasında kifayət qiymətə də böyük xüsusi çəkiyə malikdir və onların qiymətlərinin səviyyəsi də əhalinin yaşayış səviyyəsinə təsir göstərir. Bu məhsulların qiymətlərinin dinamikası da tədqiqat obyektini kimi diqqətə layiqdir.

Aşağıdakı cədvəldə 1999-2013-ci illərdə respublikamızın iqtisadi rayonları üzrə süd və süd məhsullarının qiymətlərinin maya dəyərinin və satış qiymətlərinin dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 2.10. Süd və süd məhsullarının bir sentnerinin maya dəyəri və satış qiyməti (manat)

| Rayonlar                       |        | 1999  | 2000  | 2001  | 2002  | 2003  | 2005  | 2010  | 2013  |
|--------------------------------|--------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|
| Abşeron iqtisadi rayonu        | M/d    | 27,09 | 27,08 | 25,05 | 23,24 | 27,07 | 23,62 | 18,28 | 21,01 |
|                                | qiymət | 34,95 | 29,61 | 26,40 | 21,10 | 27,32 | 22,63 | 30,15 | 30,24 |
| Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu    | M/d    | 42,29 | 27,45 | 30,34 | 21,54 | 18,61 | 16,39 | 15,73 | 16,05 |
|                                | qiymət | 17,04 | 17,16 | 21,82 | 23,86 | 22,17 | 19,60 | 23,47 | 26,13 |
| Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu  | M/d    | 41,63 | 22,78 | 23,57 | 21,79 | 20,70 | 18,73 | 23,21 | 23,97 |
|                                | qiymət | 17,94 | 19,93 | 23,17 | 27,60 | 28,14 | 24,99 | 30,62 | 31,22 |
| Lənkəran iqtisadi rayonu       | M/d    | 25,08 | 22,32 | 20,39 | 21,16 | 20,84 | 16,10 | 17,81 | 17,04 |
|                                | qiymət | 25,54 | 22,69 | 19,95 | 22,91 | 24,92 | 18,78 | 18,76 | 19,68 |
| Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu    | M/d    | 25,08 | 22,32 | 20,39 | 21,16 | 20,84 | 16,10 | 20,47 | 19,82 |
|                                | qiymət | 15,58 | 15,00 | 14,89 | 20,58 | 14,98 | 19,91 | 18,52 | 20,08 |
| Aran iqtisadi rayonu           | M/d    | 31,59 | 29,18 | 22,71 | 22,20 | 21,40 | 18,49 | 15,94 | 17,76 |
|                                | qiymət | 18,02 | 21,69 | 26,96 | 20,97 | 26,89 | 23,38 | 28,18 | 24,05 |
| Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu | M/d    | 58,62 | 16,31 | 25,09 | 20,15 | 21,69 | 17,15 | 50,54 | 19,43 |
|                                | qiymət | 10,98 | 10,10 | 16,62 | 20,08 | 24,88 | 24,17 | 30,00 | 16,50 |

|                               |        |       |       |       |       |       |       |       |       |
|-------------------------------|--------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|
| Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonu | M/d    | 34,50 | 73,97 | 18,17 | 22,04 | 16,43 | 15,49 | 20,02 | 22,64 |
|                               | qiymət | 14,21 | 13,99 | 21,39 | 20,06 | 21,60 | 17,49 | 19,78 | 24,79 |
| Naxçıvan iqtisadi rayonu      | M/d    | 7,29  | 8,00  | 19,15 | 21,38 | 15,58 | 12,45 | 13,50 | 18,32 |
|                               | qiymət | 23,94 | 8,00  | 19,24 | 22,19 | 20,00 | 20,95 | 24,03 | 21,45 |
| Azərbaycan üzrə               | M/d    | 25,32 | 21,12 | 20,54 | 20,89 | 20,47 | 17,65 | 18,03 | 19,38 |
|                               | qiymət | 18,43 | 20,41 | 19,69 | 21,93 | 23,57 | 21,06 | 24,45 | 25,39 |

Cədvəldən görünür ki, illər üzrə respublikamızda süd və süd məhsullarının maya dəyəri azalan istiqamətdə inisaf edir. Lakin iqtisadi rayonlar üzrə fərq yem bolluğu və onun qiyməti ilə bağlıdır. Ucuz və bol dənli bitkilərin istehsalı ilə fərqlənən Aran, Gəncə-Qazax və Lənkəran iqtisadi rayonlarında süd və süd məhsullarının maya dəyəri daha aşağıdır. 2011-ci ildə bu göstərici Gəncə-Qazaxda 16,05 manat, Lənkəranda 17,04 manat, Aran iqtisadi rayonunda 17,76 manat olmuşdur ki, bu da respublika üzrə ən aşağı göstəricilərdir.

Süd və süd məhsullarının satış qiymətlərinə də idxal hesabın artan məhsul təklifi daha çox təsir göstərir. Bunu sərhədə daha yaxın olan Quba-Xaçmaz və Lənkəran rayonlarında satış qiymətlərinin aşağı olması təsdiqləyir.

İndi isə respublikamızın iqtisadi rayonları üzrə yumurtanın maya dəyərinin və satış qiymətlərinin dinamikasını nəzərdən keçirək.

Cədvəl 2.11. Min ədəd yumurtanın maya dəyəri və satış qiyməti ( manat)

| Rayonlar                    |        | 1999   | 2000  | 2001  | 2002  | 2003  | 2005  | 2010  | 2013  |
|-----------------------------|--------|--------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|
| Abşeron iqtisadi rayonu     | M/d    | 63,61  | 63,97 | 54,15 | 47,08 | 49,41 | 39,95 | 40,08 | 52,04 |
|                             | qiymət | 39,53  | 41,71 | 46,85 | 45,05 | 52,57 | 40,11 | 47,48 | 60,26 |
| Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu | M/d    | 132,41 | 35,48 | 42,05 | 42,47 | 48,40 | 55,37 | 62,53 | 33,91 |
|                             | qiymət | 42,25  | 35,52 | 41,66 | 42,04 | 50,46 | 77,68 | 72,60 | 70,03 |

|                               |        |        |        |       |        |        |       |       |        |
|-------------------------------|--------|--------|--------|-------|--------|--------|-------|-------|--------|
| Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu | M/d    | 40,00  | 69,42  | 57,28 | 50,17  | 62,47  | 69,87 | 70,00 | 95,00  |
|                               | qiymət | 40,00  | 39,96  | 55,85 | 39,62  | 80,00  | 80,00 | 80,00 | 120,00 |
| Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu   | M/d    | 110,36 | 146,80 | 85,96 | 98,15  | 44,70  | 59,90 | 61,03 | 70,82  |
|                               | qiymət | 78,43  | 57,00  | 75,63 | 47,83  | 55,37  | 55,50 | 59,98 | 70,00  |
| Aran iqtisadi rayonu          | M/d    | 72,95  | 39,61  | 50,62 | 76,91  | 52,73  | 50,97 | 44,30 | 49,27  |
|                               | qiymət | 53,35  | 42,39  | 42,55 | 41,8   | 45,22  | 52,02 | 49,73 | 61,84  |
| Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonu | M/d    | 90,75  | 144,63 | 54,42 | 117,69 | 140,00 | 60,00 | 83,36 | 105,77 |
|                               | qiymət | 34,27  | 48,43  | 60,68 | 42,70  | 62,55  | 65,35 | 83,56 | 102,36 |
| Naxçıvan iqtisadi rayonu      | M/d    | -      | -      | -     | 43,60  | -      | -     | -     | -      |
|                               | qiymət | -      | -      | -     | 45,74  | -      | -     | -     | -      |
| Azərbaycan üzrə               | M/d    | 70,53  | 51,14  | 51,53 | 51,06  | 44,56  | 38,28 | 41,93 | 51,04  |
|                               | qiymət | 37,54  | 34,78  | 46,31 | 49,68  | 52,86  | 40,27 | 48,09 | 61,67  |

Cədvəldən görünür ki, yumurtanın maya dəyərində də yem amili əsas rol oynayır. Belə ki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz daha ucuz dənli bitkilərin bolluğu ilə seçilən Aran və Gəncə-Qazax rayonlarında yumurtanın maya dəyəri respublika üzrə ən aşağıdır. 2013 – ci ildə min ədəd yumurtanın qiyməti Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda 33,91 manat, Aran iqtisadi rayonunda 49,27 manat olmuşdur.

Respublikamızda yumurtaya olan tələbatın xeyli hissəsinin idxal olunan yumurta hesabına ödənildiyindən bazarda qiymətlərə gətirilmə yumurtanın qiyməti əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Apardığımız təhlillərdən görünür ki, heyvandarlıq məhsullarının qiymətlərinə təbii amillər dolayı yolla, yəni bitkiçilik məhsullarının qiymətləri vasitəsi ilə təsir

göstərir. Eyni zamanda hal-hazırda respublikamızda heyvandarlıq məhsullarının qiymətlərinə idxalın təsiri hiss olunacaq dərəcədədir.

Bütün deyilənlərdən bir də aydın olur ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinə bütün digər əmtəələr kimi tələb və təklif amilləri təsir göstərir. Lakin kənd təsərrüfatı müəssisələrində qiymət formalaşarkən bir sıra spesifik amillərin təsiri də özünü qabarıq şəkildə göstərir.

### **2.3. Aqrar sferada idxal və ixrac məhsullarına qiymətlərin müqayisəli təhlili.**

Respublikamızda bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində aqrar sahədə xarici-iqtisadi əlaqələri həyata keçirmək üçün qiymətin əmələ gəlməsi aktual problem kimi çıxış edir. Xarici bazarda kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının satıldığı və əldə edildiyi qiymət onların xarici ticarət qiyməti hesab olunur. Respublikamızın müasir iqtisadi şəraitində aqrar sahədə xarici ticarət qiyməti müəyyən əmtəənin alıcı və satıcısı arasında iqtisadi münasibətlərin tənzimləyicisi kimi çıxış edən tələb və təklifə uyğun obyektiv iqtisadi qanunun təsiri altında formalaşır. Dünya bazarında müəyyən dövrdə müxtəlif məhsullar, o cümlədən aqrar sahədə istehsal edilən məhsullar üzrə qiymət səviyyəsi (dünya qiyməti) ölkənin iqtisadi vəziyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Respublikamızda büdcənin neftin dünya bazar qiymətindən asılılığını xatırlamaq deyilənlərə əyani sübutdur.

Azərbaycan Respublikasının aqrar sahəsində xarici-iqtisadi fəaliyyətdə qiymət siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı müəyyən məhdudiyyətlər mövcuddur. Belə ki, ixrac təyinatlı kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının qiymətinin həmin məhsulun dünyada mövcud olan orta qiymət səviyyəsindən aşağı olması zəruri olaraq digər tərəfdaş tərəfindən dempinq siyasətinə məruz qalır və ədalətsiz rəqabət mühiti yaranır. Nəticədə tədarükçülərin ucuz məhsulların tədarükündə həmin müəssisələrin işgüzar nüfuzu aşağı düşür. Digər tərəfdən, ixrac təyinatlı kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının qiymətlərini orta dünya qiymətləri səviyyəsindən yuxarı təyin etmək olmaz.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının **dünya qiymətləri** dedikdə, xarici bazarda kənd təsərrüfatı məhsullarına tələb və təklif nisbətini də nəzərə almaqla, onların satışı üzrə təklif edilən ortalama qiyməti nəzərdə tutulur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının çeşidlərinin çoxluq təşkil etməsi bu sahədə qiymətlər çoxluğunun da qəbul edilməsini zəruri edir. Kənd təsərrüfatı mövsümi sahə olduğu üçün bazarda qiymətlərin elan edilmiş və hesablanmış formasını fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının dünya qiymətləri müxtəlif bülletenlərdə nəşr edilirsə, bu, **məlumatlandırıcı** və ya **preyskurant qiymətlər** adlanır. Məsələn, çayın dünya bazar qiyməti Sinqapurda, taxta-şalban materiallarının ixrac qiyməti İsveçdə, meşə materiallarının topdansa satış qiymətləri Vyanada keçirilmiş hərrac məlumatlarına əsasən müəyyən edilir və həmin məlumatlar nəşr edilmiş müxtəlif informasiya vasitələrində verilir.

Avropa ölkələrindən Yaponiya, ABŞ və s. ölkələrdən tədarük edilən bir qrup kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət məlumatları açıq nəşr edilir. Bu cür kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının birja qiymətlərinin nəşr edilməsi bütün maraqlı şəxs və təşkilatlara daim dəyişən informasiyanı təhlil etməyə, qiymət dinamikasını aşkar etməyə, dünya bazar konyukturasını tutmaq və müəssisəyə özünün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini uğurla həyata keçirməyə imkan verən konkret qiymət strategiyasını hazırlamağı həyata keçirməyə şərait yaradır. Elan edilən qiymətlər haqqında informasiyanın dolğunluğu məhsulun növündən asılıdır. Bu zaman elan edilən qiymətlərin çoxnövlülməyü kimi hərracda müəyyən edilən birja qiyməti və ya birja kotirovkası çıxış edir.

Respublikanın sahə nazirliklərinin statistik məlumatları, əmtəə sənədləri və hesabatları, verilən gömrük statistikası və digər növ qiymət informasiyaları əsasında ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsul vahidi üzrə ixrac və idxalın orta qiymətini müəyyən etmək olar. Bu informasiya nəşr edilən qiymət məlumatları ilə müqayisədə daha dəqiqdir, belə ki, o, maliyyə, hüquq-mühafizə, gömrük orqanları tərəfindən həmişə yoxlanıla bilər. Elan edilən və hesablanan qiymətləri müqayisə və təhlil etməklə belə qənaətə gəlmək olar ki, əməliyyatların real dəyərindən kənarlaşma ehtimalına baxmayaraq, hesablanmış xarici ticarət qiymətləri konkret

ölkədə müəyyən məhsul növü üzrə xarici ticarət qiymətinin dinamikası və səviyyəsi haqqında real təsəvvür yarada bilər. Respublikamızda son illərdə idxal-ixrac edilən mühüm növ kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının orta qiymətlərinin dinamikası öz geniş əksini cədvəl 2.12. əks olunmuşdur.

Cədvəl 2.12. Mühüm növ kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının orta qiymətlərinin dinamikası

| Məhsullar                                          | Göstəricilər          | 2006   | 2007  | 2008   | 2009   | 2010   | 2013   |
|----------------------------------------------------|-----------------------|--------|-------|--------|--------|--------|--------|
| <b>Mal əti</b>                                     | Qiyməti (ABŞ dolları) | 1335,8 | 930,8 | 983,1  | 1044,4 | 1181,2 | 1142,8 |
| 2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə) |                       | 100    | 69,7  | 73,6   | 78,2   | 88,4   | 85,5   |
| <b>Quş əti</b>                                     | Qiyməti (ABŞ dolları) | 524,9  | 510,6 | 562,7  | 522,7  | 528,1  | 639,2  |
| 2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə) |                       | 100    | 97,3  | 107,2  | 99,6   | 100,6  | 122    |
| <b>Süd və qaymaq</b>                               | Qiyməti (ABŞ dolları) | 783,3  | 469,5 | 445,6  | 402    | 374,8  | 488,3  |
| 2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə) |                       | 100    | 59,9  | 56,9   | 51,3   | 47,8   | 62,3   |
| <b>Kartof</b>                                      | Qiyməti (ABŞ dolları) | 107,8  | 152,7 | 123,4  | 129    | 151,2  | 907,9  |
| 2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə) |                       | 100    | 141,6 | 114,5  | 119,7  | 140,2  | 842,2  |
| <b>Balıq</b>                                       | Qiyməti (ABŞ dolları) | 372,8  | 317,7 | 369,2  | 346,7  | 471,6  | 630,7  |
| 2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə) |                       | 100    | 85,2  | 99     | 93     | 126,5  | 169,2  |
| <b>Buğda</b>                                       | Qiyməti (ABŞ dolları) | 134,9  | 164,1 | 131,4  | 140,6  | 210,4  | 281,3  |
| 2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə) |                       | 100    | 121,7 | 97,4   | 104,2  | 155,9  | 208,5  |
| <b>Şəkər</b>                                       | Qiyməti (ABŞ dolları) | 160,3  | 165,8 | 175,9  | 317,5  | 328,6  | 349,6  |
| 2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə) |                       | 100    | 103,4 | 109,7  | 198    | 204,9  | 218,1  |
| <b>Çay</b>                                         | Qiyməti (ABŞ dolları) | 2296,7 | 1930  | 1893,3 | 1881,3 | 1844   | 2262,9 |
| 2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə) |                       | 100    | 84    | 82,4   | 81,9   | 80,3   | 98,5   |
| <b>Bitki yağları</b>                               | Qiyməti (ABŞ dolları) | 458,8  | 467,6 | 466,7  | 489,8  | 555    | 718,2  |
| 2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə) |                       | 100    | 101,9 | 101,7  | 106,7  | 121    | 156,5  |
| <b>Təzə meyvə</b>                                  | Qiyməti (ABŞ dolları) | 213,5  | 303,6 | 293,3  | 299,8  | 262,8  | 386,5  |
| 2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə) |                       | 100    | 142,2 | 137,4  | 140,4  | 123,1  | 181    |
| <b>Düyü</b>                                        | Qiyməti (ABŞ dolları) | 182,6  | 214   | 215,6  | 284,1  | 244,8  | 796,1  |
| 2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə) |                       | 100    | 117,2 | 118,1  | 155,6  | 134,1  | 435,9  |

Cədvəl 2.12-də respublikamızda 2006-2013-ci illərdə idxal edilən mühüm növ kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının hər tonunun orta qiymət məlumatlarından göründüyü kimi, tədqiq olunan dövrdə respublikamızın əsas növ idxal məhsullarının hamısının qiymətləri üçün qeyri-stabillik səciyyəvi olmuşdur. Tədqiq olunan dövrdə idxal edilən kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarından kartof, şəkər, bitki yağları, təzə meyvə və düyünün qiymətləri ardıcıl olaraq artmağa meyl etmişdir. Lakin quş əti, balıq, buğda və s.məhsulların qiymətlərində artma-azalma halları müşahidə olunur. Belə ki, idxal edilən quş ətinin hər tonunun qiymətinin 2006-cı ilə nisbətən 2007-ci (2,7%) və 2009-cu (0,4%) illərdə azalmasına baxmayaraq, 2008-ci ildə 7,2%, 2010-cu ildə 0,6%, 2013-ci ildə isə 22% artmışdır. Bu cür artım-azalma buğdada da özünü göstərmişdir. Belə ki, 2006-cı ilə nisbətən 2007-ci ildə 14,8%, 2008-ci ildə 1%, 2009-cu ildə 7% azalmasına baxmayaraq, 2010-cu ildə 26,5%, 2011-ci ildə isə 69,2% artmışdır. Kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının hər tonunun idxal qiymətlərini təhlil edərkən, ölkələr üzrə ayrı-ayrı növ heyvandarlıq və bitkiçilik məhsullarının idxal qiymətləri vəziyyətinin tədqiqi də yuxarıda göstərilənləri təsdiqləyir. Bunu aşağıdakı cədvəldən daha yaxşı görmək olar:

Cədvəl 2.13. 2013-ci ildə mühüm növ kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının idxalı (ölkələr üzrə)

| Malların adı                        | Dövlətin adı            | Miqdarı        | Məbləği, min dollar |
|-------------------------------------|-------------------------|----------------|---------------------|
| <b>İri buynuzlu heyvan əti, ton</b> | Hindistan               | 5436,7         | 8362                |
|                                     | Braziliya               | 93,3           | 120,7               |
|                                     | Almaniya                | 4,0            | 28,5                |
|                                     | Birləşmiş Ərəb Əmirliyi | 22,1           | 158,6               |
|                                     | Litva                   | 19,6           | 97,9                |
|                                     | Digər ölkələr           | 21,3           | 105,1               |
| <b>CƏMİ</b>                         |                         | <b>5597</b>    | <b>8872,8</b>       |
| <b>Quş əti, ton</b>                 | ABŞ                     | 9542,7         | 6980,7              |
|                                     | Braziliya               | 3524,3         | 2758,1              |
|                                     | Türkiyə                 | 1816,5         | 1181,3              |
|                                     | Digər ölkələr           | 206,9          | 296,9               |
| <b>CƏMİ</b>                         |                         | <b>15090,4</b> | <b>11217,0</b>      |
| <b>Süd və qaymaq, ton</b>           | Ukrayna                 | 5680,5         | 5469,0              |
|                                     | Belarus                 | 1394,4         | 889,6               |

|                                  |                         |                 |                |
|----------------------------------|-------------------------|-----------------|----------------|
|                                  | Rusiya Federasiyası     | 1845,6          | 1057,1         |
|                                  | Türkiyə                 | 1249,6          | 735,8          |
|                                  | Litva                   | 581,9           | 276,1          |
|                                  | Finlandiya              | 276,4           | 189,8          |
|                                  | Latviya                 | 420,3           | 147,3          |
|                                  | Almaniya                | 111,1           | 190,8          |
|                                  | Niderland               | 133,6           | 93,6           |
|                                  | Avstraliya              | 147,4           | 77,0           |
|                                  | Braziliya               | 95,6            | 58,6           |
|                                  | Digər ölkələr           | 116,6           | 105,6          |
| <b>CƏMİ</b>                      |                         | <b>12053,0</b>  | <b>9290,3</b>  |
| <b>Kərə yağı, ton</b>            | Yeni Zelandiya          | 3252,8          | 12851,4        |
|                                  | Avstraliya              | 189,0           | 733,4          |
|                                  | Rusiya Federasiyası     | 833,8           | 4771,5         |
|                                  | Almaniya                | 259,0           | 1033,5         |
|                                  | Ukrayna                 | 178,1           | 334,9          |
|                                  | Finlandiya              | 79,8            | 95,4           |
|                                  | Fransa                  | 170,2           | 733,8          |
|                                  | İrlandiya               | 175,0           | 315,0          |
|                                  | Latviya                 | 89,8            | 132,2          |
|                                  | Türkiyə                 | 51,6            | 94,0           |
|                                  | Belarus                 | 154,2           | 283,1          |
|                                  | Digər ölkələr           | 97,0            | 279,1          |
| <b>CƏMİ</b>                      |                         | <b>5530,3</b>   | <b>21657,3</b> |
| <b>Pendir və kəsmik, ton</b>     | Rusiya Federasiyası     | 2098,1          | 2700,4         |
|                                  | Almaniya                | 1671,0          | 2023,8         |
|                                  | Danimarka               | 832,2           | 1699,9         |
|                                  | Türkiyə                 | 586,5           | 672,2          |
|                                  | Belarus                 | 396,9           | 428,1          |
|                                  | Yeni Zelandiya          | 190,1           | 324,1          |
|                                  | Ukrayna                 | 296,5           | 418,8          |
|                                  | Latviya                 | 219,3           | 155,0          |
|                                  | Ruminiya                | 65,4            | 114,6          |
| <b>Quş yumurtaları, min ədəd</b> | Ukrayna                 | 190474,2        | 11291,2        |
|                                  | Belarus                 | 3326,4          | 157,3          |
|                                  | İtaliya                 | 1209,6          | 261,7          |
|                                  | Türkiyə                 | 84688,0         | 9299,5         |
|                                  | Niderland               | 1364,2          | 320,2          |
|                                  | Bolqarıstan             | 7638,9          | 1781,5         |
|                                  | Digər ölkələr           | 3218,3          | 531,2          |
| <b>CƏMİ</b>                      |                         | <b>291919,6</b> | <b>23642,6</b> |
| <b>Kartof, ton</b>               | Rusiya Federasiyası     | 33132,8         | 1085,5         |
|                                  | İran İslam Respublikası | 27719,5         | 3004,9         |
|                                  | Gürcüstan               | 556,6           | 37,7           |
|                                  | Niderland               | 485,0           | 335,3          |
|                                  | Ukrayna                 | 2626,6          | 304,9          |
|                                  | Belarus                 | 1183,5          | 77,7           |
|                                  | Türkiyə                 | 390,0           | 155,2          |

|                          |                            |                 |                |
|--------------------------|----------------------------|-----------------|----------------|
|                          | Digər ölkələr              | 1328,7          | 249,7          |
| <b>CƏMİ</b>              |                            | <b>67422,7</b>  | <b>5258,9</b>  |
| <b>Təzə tərəvəz, ton</b> | İran İslam Respublikası    | 66337,5         | 15271,4        |
|                          | Türkiyə                    | 28882,8         | 7915,2         |
|                          | Qazaxıstan                 | 2136,0          | 176,7          |
|                          | Tacikistan                 | 59,9            | 4,6            |
|                          | Qırğızıstan                | 2313,0          | 166,2          |
|                          | Gürcüstan                  | 1731,5          | 439,3          |
|                          | Rusiya Federasiyası        | 2924,8          | 332,9          |
|                          |                            |                 |                |
|                          | Digər ölkələr              | 1255,7          | 326,8          |
| <b>CƏMİ</b>              |                            | <b>106244,8</b> | <b>24814,2</b> |
| <b>Meyvə, ton</b>        | İran İslam Respublikası    | 6438,1          | 2266,5         |
|                          | Gürcüstan                  | 2260,3          | 899,6          |
|                          | Ekvador                    | 22893,5         | 23354,7        |
|                          | Türkiyə                    | 20748,4         | 6673,7         |
|                          | Ukrayna                    | 2700,7          | 2824,1         |
|                          | Polşa                      | 1453,3          | 449,7          |
|                          | Belçika                    | 1740,6          | 522,3          |
|                          | Cənubi Afrika Respublikası | 1825,5          | 561,6          |
|                          | Tayland                    | 745,7           | 495,3          |
|                          | İtaliya                    | 991,6           | 297,5          |
|                          | Niderland                  | 1099,9          | 341,0          |
|                          | Argentina                  | 1231,5          | 369,7          |
|                          | Kosta-Rika                 | 358,4           | 111,1          |
|                          | Misir                      | 2741,3          | 822,5          |
|                          | Özbəkistan                 | 1901,8          | 975,4          |
|                          | Pakistan                   | 2000,4          | 1314,2         |
|                          | Fransa                     | 1150,0          | 355,5          |
|                          | Digər ölkələr              | 1347,7          | 926,1          |
| <b>CƏMİ</b>              |                            | <b>75082,0</b>  | <b>44010,2</b> |
| <b>Çay, ton</b>          | Şri-Lanka                  | 7406,8          | 16205,1        |
|                          | Hindistan                  | 1406,5          | 2859,1         |
|                          | İran İslam Respublikası    | 203,9           | 407,7          |
|                          | Türkiyə                    | 46,3            | 223,3          |
|                          | Rusiya Federasiyası        | 51,3            | 435,3          |
|                          | Kenya                      | 28,1            | 118,0          |
|                          | Birləşmiş Ərəb Əmirliyi    | 7,8             | 27,3           |
|                          | Digər ölkələr              | 24,9            | 122,1          |
| <b>CƏMİ</b>              |                            | <b>9175,6</b>   | <b>20397,9</b> |
| <b>Buğda, min ton</b>    | Qazaxıstan                 | 675,3           | 155999,1       |
|                          | Rusiya Federasiyası        | 359,1           | 87356,8        |
|                          | İran İslam Respublikası    | 11,3            | 3720,1         |
|                          | Özbəkistan                 | 120,8           | 34881,6        |

|                                         |                         |                 |                 |
|-----------------------------------------|-------------------------|-----------------|-----------------|
|                                         | Digər ölkələr           | 0,1             | 57,4            |
| <b>CƏMİ</b>                             |                         | <b>1166,6</b>   | <b>282015,0</b> |
| <b>Düyü, ton</b>                        | Rusiya Federasiyası     | 5662,4          | 1226,6          |
|                                         | Tayland                 | 669,6           | 167,9           |
|                                         | Pakistan                | 2036,6          | 803,8           |
|                                         | Hindistan               | 6127,9          | 2589,6          |
|                                         | Qazaxıstan              | 3140,0          | 635,5           |
|                                         | Türkiyə                 | 327,3           | 144,8           |
|                                         | ABŞ                     | 891,9           | 899,8           |
|                                         | Digər ölkələr           | 74,3            | 24,0            |
| <b>CƏMİ</b>                             |                         | <b>18930,0</b>  | <b>6492,0</b>   |
| <b>Buğda unu, ton</b>                   | Rusiya Federasiyası     | 178558,4        | 59478,2         |
|                                         | Ukrayna                 | 1000,0          | 353,4           |
|                                         | Qazaxıstan              | 610,0           | 277,3           |
|                                         | Belarus                 | 252,0           | 98,1            |
|                                         | Türkiyə                 | 163,4           | 110,2           |
|                                         | Digər ölkələr           | 21,9            | 14,3            |
| <b>CƏMİ</b>                             |                         | <b>180605,7</b> | <b>60331,5</b>  |
| <b>Bitki yağları, ton</b>               | Malayziya               | 27121,6         | 21928,9         |
|                                         | Ukrayna                 | 26399,9         | 21397,8         |
|                                         | ABŞ                     | 11549,4         | 9347,4          |
|                                         | Rusiya Federasiyası     | 3369,9          | 3768,5          |
|                                         | İndoneziya              | 11833,6         | 9603,0          |
|                                         | Argentina               | 10640,7         | 8643,7          |
|                                         | İspaniya                | 253,1           | 355,7           |
|                                         | Türkiyə                 | 1173,1          | 1263,6          |
|                                         | Sinqapur                | 437,3           | 819,8           |
|                                         | Braziliya               | 1315,2          | 1068,8          |
|                                         | Digər ölkələr           | 246,5           | 283,2           |
| <b>CƏMİ</b>                             |                         | <b>94340,3</b>  | <b>78480,4</b>  |
| <b>Şəkər. min ton</b>                   | Braziliya               | 314,0           | 164825,6        |
|                                         | İran İslam Respublikası | 2,0             | 1718,1          |
|                                         | Digər ölkələr           | 0,2             | 418,8           |
| <b>CƏMİ</b>                             |                         | <b>316,2</b>    | <b>166962,5</b> |
| <b>Şəkərli qənnadı məmulatları, ton</b> | Ukrayna                 | 10082,7         | 14097,9         |
|                                         | Rusiya Federasiyası     | 12318,2         | 10984,5         |
|                                         | Türkiyə                 | 2195,6          | 1348,1          |
|                                         | Belarus                 | 1106,2          | 626,2           |
|                                         | Polşa                   | 556,6           | 907,4           |
|                                         | İtaliya                 | 113,8           | 128,6           |
|                                         | Braziliya               | 61,1            | 55,6            |
|                                         | Qazaxıstan              | 113,8           | 128,6           |
|                                         | Çin                     | 156,3           | 130,3           |
|                                         | Lüksemburq              | 33,0            | 423,3           |
|                                         | Digər ölkələr           | 379,1           | 284,0           |
| <b>CƏMİ</b>                             |                         | <b>27407,6</b>  | <b>29287,7</b>  |

Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasından idxal edilən mühüm növ kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının orta qiymətlərinin artma-azalma halları eyni ilə ixrac məhsullarında da müşahidə olunmuşdur.

Cədvəl 2.14. İxrac edilən mühüm növ kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının orta qiymət göstəriciləri.

| Məhsullar                                          | Göstəricilər          | 2006   | 2007   | 2008   | 2009   | 2010   | 2013   |
|----------------------------------------------------|-----------------------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|
| <b>Buğda unu</b>                                   | Qiyməti (ABŞ dolları) | 168,1  | 284,5  | 208,5  | 235,7  | 430,1  | 443,6  |
| 2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə) |                       | 100    | 169,2  | 124    | 140,2  | 255,9  | 263,9  |
| <b>Təzə tərəvəz</b>                                | Qiyməti (ABŞ dolları) | 277,8  | 288,6  | 494,3  | 466,2  | 418,8  | 409,6  |
| 2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə) |                       | 100    | 103,9  | 177,9  | 167,8  | 150,8  | 147,4  |
| <b>Təzə meyvə</b>                                  | Qiyməti (ABŞ dolları) | 336    | 345,8  | 870,4  | 640,9  | 649,2  | 556,3  |
| 2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə) |                       | 100    | 102,9  | 259    | 190,7  | 193,2  | 165,6  |
| <b>Şəkər çuğunduru</b>                             | Qiyməti (ABŞ dolları) | 38,8   | 43     | 43     | 55,5   | 58,8   | 56,1   |
| 2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə) |                       | 100    | 110,8  | 110,8  | 142,9  | 151,5  | 144,6  |
| <b>Bitki yağları</b>                               | Qiyməti (ABŞ dolları) | 788,3  | 1326,7 | 1114,1 | 1153,9 | 1344,3 | 1868,9 |
| 2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə) |                       | 100    | 168,3  | 141,3  | 146,4  | 170,5  | 237,1  |
| <b>Çay</b>                                         | Qiyməti (ABŞ dolları) | 2124,2 | 2753,3 | 2704   | 2802,1 | 3072,6 | 3549,3 |
| 2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə) |                       | 100    | 129,6  | 127,3  | 131,9  | 144,6  | 167,1  |
| <b>Nərə kürüsü</b>                                 | Qiyməti (ABŞ dolları) | 443,6  | 483,1  | 610,7  | 1219,3 | 1289   | 26193  |
| 2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə) |                       | 100    | 108,9  | 137,7  | 247,9  | 290,6  | 590,5  |
| <b>Üzüm şarabı</b>                                 | Qiyməti (ABŞ dolları) | 4,3    | 6,2    | 10     | 10,7   | 14,5   | 16,6   |
| 2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə) |                       | 100    | 146,1  | 235,6  | 252,5  | 340,1  | 389,6  |
| <b>Biyan kökü</b>                                  | Qiyməti (ABŞ dolları) | 268,2  | 269,3  | 269,9  | 271,5  | 270    | -----  |
| 2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə) |                       | 100    | 100,4  | 100,6  | 101,2  | 100,7  | -----  |

Cədvəl 2.14-də respublikamızda 2006-2013-ci illərdə idxal edilən mühüm növ kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının hər tonunun orta qiymət məlumatlarından göründüyü kimi, tədqiq olunan dövrdə respublikamızın əsas növ idxal məhsullarının hamısının qiymətləri üçün qeyri-stabillik səciyyəvi olmuşdur. Belə ki, 2006-cı ilə nisbətən 2007-ci ildə ixrac edilən buğda ununun qiyməti 69,2% (2008, 2009, 2010 və 2013-ci illərdə müvafiq olaraq 24%, 40,2%, 2,6 dəfə və 163,9%), təzə tərəvəzin qiyməti 3,9% (2008, 2009, 2010 və 2013-ci illərdə müvafiq olaraq 77,9%, 67,8%, 50,8%, 47,4%), təzə meyvənin qiyməti 2,9% (2008, 2009, 2010 və 2011-ci illərdə müvafiq olaraq 2,6 dəfə, 90,7%, 93,2%, 65,6%), biyan kökünün qiyməti isə 0,4% (2008, 2009, 2010-cu illərdə müvafiq olaraq 0,6%, 1,2% və 0,7%) artmışdır.

Kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının hər tonunun ixrac qiymətlərini təhlil edərkən ölkələr üzrə ayrı-ayrı növ kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının ixrac qiymətləri vəziyyətinin tədqiqi və yuxarıda göstərilənləri təsdiqləyir.

Cədvəl 2.15. 2013-ci ildə mühüm növ kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının ixracı (ölkələr üzrə)

| Malların adı             | Dövlətin adı        | Miqdarı        | Məbləği, min dollar |
|--------------------------|---------------------|----------------|---------------------|
| <b>Kartof, ton</b>       | Rusiya Federasiyası | 90924,7        | 29579,3             |
|                          | Qazaxıstan          | 410            | 95,8                |
|                          | Belarus             | 35,1           | 10,9                |
|                          | Gürcüstan           | 138            | 14,8                |
|                          | Ukrayna             | 212            | 45,4                |
| <b>CƏMİ</b>              |                     | <b>91719,8</b> | <b>29746,2</b>      |
| <b>Təzə tərəvəz, ton</b> | Rusiya Federasiyası | 65206,7        | 48315,2             |
|                          | Gürcüstan           | 497,3          | 49,7                |
|                          | Belarus             | 39             | 25,7                |
|                          | Qazaxıstan          | 23,5           | 6,2                 |
|                          | Ukrayna             | 22,9           | 24,1                |
| <b>CƏMİ</b>              |                     | <b>65789,4</b> | <b>48420,9</b>      |
| <b>Təzə meyvə, ton</b>   | Rusiya Federasiyası | 156709,4       | 120125              |
|                          | Ukrayna             | 12255,1        | 5175,7              |
|                          | Qazaxıstan          | 2645,8         | 1242,8              |
|                          | Almaniya            | 1689,6         | 10853               |
|                          | İtaliya             | 1713,7         | 11664,7             |
|                          | Gürcüstan           | 516,1          | 208,2               |
|                          | Polşa               | 289,5          | 1566,6              |
|                          | Belarus             | 17             | 11,1                |
|                          | Türkmənistan        | 25,1           | 11,4                |

|                           |                         |                 |                 |
|---------------------------|-------------------------|-----------------|-----------------|
|                           | Belçika                 | 60              | 360             |
|                           | Fransa                  | 59,8            | 395,4           |
|                           | İraq                    | 80              | 259,1           |
|                           | Birləşmiş Ərəb Əmirliyi | 53,7            | 169,1           |
|                           | Digər ölkələr           | 106,8           | 519,1           |
| <b>CƏMİ</b>               |                         | <b>176221,6</b> | <b>152561,2</b> |
| <b>Çay, ton</b>           | Rusiya Federasiyası     | 6373,6          | 25107,7         |
|                           | Gürcüstan               | 339,6           | 2334,6          |
|                           | Ukrayna                 | 17,8            | 139,1           |
|                           | Qazaxıstan              | 34,7            | 176,1           |
|                           | İran İslam Respublikası | 14,9            | 32,9            |
|                           | İraq                    | 726,3           | 4357,9          |
|                           | Digər ölkələr           | 13,5            | 135,9           |
| <b>CƏMİ</b>               |                         | <b>7520,4</b>   | <b>32284,2</b>  |
| <b>Bitki yağları, ton</b> | Rusiya Federasiyası     | 20683,9         | 58040,1         |
|                           | Gürcüstan               | 2554,8          | 4666,8          |
|                           | Tacikistan              | 650             | 650             |
|                           | Qırğızıstan             | 117,1           | 85,3            |
|                           | Qazaxıstan              | 9,8             | 19,5            |
| <b>CƏMİ</b>               |                         | <b>24015,6</b>  | <b>63461,7</b>  |
| <b>Nərə kürüsü, ton</b>   | İsveçrə                 | 0,1             | 161,0           |
| <b>CƏMİ</b>               |                         | <b>0,1</b>      | <b>161,0</b>    |
| <b>Şəkər, min ton</b>     | Rusiya Federasiyası     | 77,8            | 62242,8         |
|                           | Türkmənistan            | 20,4            | 12211,2         |
|                           | Əfqanıstan              | 7               | 4124            |
|                           | Qazaxıstan              | 33,7            | 32618           |
|                           | Gürcüstan               | 0,6             | 599             |
|                           | Tacikistan              | 10,9            | 7627,2          |
|                           | İraq                    | 53,6            | 66011,3         |
|                           | Qırğızıstan             | 9,3             | 7814,9          |
|                           | Özbəkistan              | 8,2             | 4915,2          |
|                           | Digər ölkələr           | 0,1             | 36              |
| <b>CƏMİ</b>               |                         | <b>221,6</b>    | <b>198299,6</b> |

Yuxarıdakı cədvəlin məlumatları əsasında aqrar ixracın dinamikası ilə bilavasitə bağlı olan ümumi xarakterli nəticələr formalaşdırmağa da imkan verir:

- ❖ Aqrar sahədə istehsal olunan məhsulların ixrac qiymətlərində dəyişikliklərin rolu son nəticədə müvafiq məhsulları istehsal edən sahələrin ümumi ixracda payı ndan asılıdır;
- ❖ Qiymətin artıb-azalma hallarının aqrar ixraca ayrı-ayrı məhsullar üzrə təsirində çevik dəyişikliklər baş verir.

Əsas növ malların idxal dinamikasındakı meyllər qiymətlərin dəyişilməsinin idxaldan daxil olan vəsaitin ümumi həcminə əhəmiyyətli təsir göstərmiş olur.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra əsaslı aqrar islahatlar həyata keçirməyə başladı. Bu islahatlar nəticəsində kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitələri idxal gömrük rüsumlarından azad edilmişdir. Bunların sırasına kənd təsərrüfatı üçün idxal olunan maşın, mexanizm, traktorlar, onların şinləri, toxum, gübrə, yem, damazlıq heyvanlar, dərman preparatları, laboratoriya avadanlıqları və ləvazimatları, baytarlıq ləvazimatları daxil edilmişdir.

### **III FƏSİL. Aqrar sferada qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.**

#### **3.1. Aqrar sferada qiymət siyasətinin formalaşmasının konseptual hüquqi aspektləri.**

Müasir postindustrial cəmiyyət öz inkişafının elə bir mərhələsinə çatmışdır ki, bu sistemdə sosial-iqtisadi prosesləri, böhranlı situasiyalar, eləcə də böhranı sonradan yaranan şəraiti aktiv dövlət müdaxiləsi olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Sosial-iqtisadi proseslərə dövlət müdaxiləsi xüsusilə qloballaşma şəraitində özünəməxsus aktuallıq kəsb edir. Kifayət qədər elmi arqumentlərlə sübut edilmişdir ki, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən optimal nisbətlərdə tənzimlənməsi heç də bazarın tələb və təklifləri əsasında formalaşan fəaliyyət mexanizminin pozulması demək deyildir.

Müasir şəraitdə bazar təsərrüfatçılıq sistemi ilə dövlət tənzimlənmə metodlarının integrasiyası əsasına yaradılan səmərəli qarışıq iqtisadiyyat ölkənin sosial-iqtisadi proseslərinin həllində əhalinin həyat səviyyəsinin stabilləşdirilməsində, yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılmasında, iqtisadi inkişafın təmin olunmasında və bütövlükdə dövlətin iqtisadi maraqlarının qorunmasında kifayət qədər müsbət nəticələr vermişdir.

Tədqiqatlar sübut etmişdir ki, istər inkişaf etmiş və istərsə də keçid dövrünü yaşayan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadiyyatın müəyyən sahələri mövcuddur ki, onlar kəskin dövlət himayəsinə və tənzimlənməsinə ehtiyaclıdır. Bu baxımdan aqrar sahə özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə malik olmaqla dünya təcrübəsində daha çox müdafiə olunur.

XX əsrin sonlarında dünyanın əksər ölkələrinin yüksək dairələri həm nəzəri və həm də praktiki baxımdan obyektiv və inkarolunmaz realılıqla hesablamışlar ki, aqrar iqtisadiyyata dövlətin səmərəli müdaxiləsi heç də bazar təsərrüfatçılıq sisteminin özünü-tənzimləmə mexanizminin pozulması demək deyildir, əksinə bazarda azad rəqabətin inkişafına, inhisarçılığın qarşısının alınmasına xidmət edir.

Müasir şəraitdə aqrar iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin məqsədi əsas etibarilə ölkənin ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə özünütəminat səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmaqdan, yerli əmtəə istehsalçılarının təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin rentabelliğini, aqrar sahədə çalışan işçilərin gəlirlərinin səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir.

Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyini şərtləndirən arquməntləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının təbii-iqlim şəraitindən bilavasitə asılılığı və bütövlükdə aqrar sahənin inkişafında risk amilinin yetəricə güclü təsirə malik olması;
- aqrara sahənin daxili və xarici rəqabətin əlverişsiz təzahürlərinə effektiv reaksiya göstərmək iqtidarında olmaması;
- xüsusilə kənd təsərrüfatında dövriyyə sürətinin zəif olması, gəlirlərin səviyyəsinin iqtisadisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə aşağı olması;
- ərzaq məhsullarına olan tələbin qeyri-elastik xarakter daşması və aqrar ərzaq bazarının cəmiyyətdə sosial-siyasi sabitliyə xidmət etməsi;
- aqrar sahədə azad bazar münasibətlərinin səmərəli geniş təkrar istehsalı təmin etmək iqtidarında olmaması;

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müasir bazar təsərrüfatçılıq sistemində xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin, eləcə də aqrar iqtisadisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi daha çox iqtisadi vasitələrə əsaslanmalı, inzibati vasitələrdən maksimum kənarlaşmaya nail olunmalıdır. Aqrar iqtisadisaiyyatda dövlət tənzimlənməsi tədbirləri bu prosesin yalnız çevik iqtisadi mexanizmə əsaslanaraq həyata keçirildiyi halda zəruri səmərə verə bilər. Bu baxımdan aqrar iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində qiymət faktorunun, eləcə də qiymət siyasətinin rolu əvəzediməzdir.

Qeyd olunduğu kimi, dövlətin tənzimləyici vasitələri xüsusilə milli iqtisadisadiyyatın azgəlirli, rəqabətə müqavimət imkanı aşağı olan sahələrində iqtisadi artımı təmin etmək məqsədi ilə tətbiq edilir. Bu baxımdan aqrar sahənin qiymət tənzimləyiciləri vasitəsilə stimullaşdırılması mühüm strateji rola və

əhəmiyyətə malikdir. Aqrar sahədə qiymət tənzimləyicilərinin tətbiqinin strateji əhəmiyyəti ilk növbədə bu sahənin ölkənin əzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsindəki rolu, eyni zamanda əhalinin istehlakında birinci dərəcəli təlabata malik olması və bütövlükdə cəmiyyətdə sosial sabitliyin qarantı kimi çıxış etməsi ilə səciyyələnir.

Bazar iqtisadiyyatının ən mühüm atributu olan qiymətlərin liberallaşdırılması aqrar sahədə transformasiya prosesinin ilkin dövrlərindən etibarən tətbiq edilməyə başlamışdır. kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri sərbəstləşdirildikdən sonra, istehsalın strukturunda müsbət dəyişikliklər baş vermiş və bu dəyişikliyin nəticəsi kimi, hazırda, heyvandarlıq sahəsinin məhsulları kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunda daha böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Lakin bütövlükdə götürüldükdə, ticarətin və qiymətlərin liberallaşdırılması bəzi məhsul növləri üzrə istehsalın və satışın həcmnin artırılması ilə müşaiət olunsada bir sıra istehsal sahələrində, xüsusilə strateji əhəmiyyətli sahələrdən hesab olunan pambıqçılıqda, tütünçülükdə, üzümçülükdə və baramaçılıqda böhran meylləri daha da dərinləşmişdir. Kənd təsərrüfatının strateji əhəmiyyətli sahələrində böhranın daha da dərinləşməsinin ən mühüm səbəblərindən biri həmin sahələrdə istehsalın və satışın tənzimlənməməsi ilə sıx bağlı olmuşdur. Əslində pambıq, tütün, barama, üzüm strateji əhəmiyyətli məhsullar elan olunsada bu məhsulların istehsalına kifayət qədər diqqət və qayğı göstərilməmiş, ən başlıcası isə, onların geniş təkrar istehsalı həyata keçirməyə imkan verə bilən təminatlı qiymət səviyyələri müəyyənləşdirilməmişdir. Halbuki, həmin məhsullar ölkəyə dönərli valyuta gətirməyə imkan verən məhsullardır. Ona görə də pambığın, tütünün, baramanın və üzümün dövlət orqanları tərəfindən təminatlı ( minimum ) qiymət səviyyələri müəyyənləşdirilməli və qanunvericilik yolu ilə təsbit olunmalı idi. Qeyd edək ki, bu qrupa taxılçılığın da aid edilməsi ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, respublikamız beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə inteqrasiya prosesinin yaşayır və bu prosesə aktivləşməkdə olan qloballaşma təzahürləri də əlavə edilir. Bu baxımdan milli ərzaq bazarının xarici

rəqabətin əlverişsiz təsirlərindən qorunması və yerli istehsalın stimullaşdırılması nəzərə alınmaqla, ilk növbədə strateji əhəmiyyətli məhsulların qiymətləri tənzimlənməlidir.

Müasir şəraitdə qiymətlərin tənzimlənməsi aqrar sahəyə dövlət müdaxiləsinin ən mühüm istiqamətlərindən olub kənd təsərrüfatıda səmərəli bazar təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşmasına xidmət edir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənməsi nəticə etibarilə aqrar bazarın bütün iştirakçılarının – istehsalçıların və istehlakçıların, eləcə də dövlətin strateji iqtisadi maraqlarının təmin edilməsi ilə səciyyələnir. Aqrar sahədə qiymətlərin tənzimlənməsi inzibati metodlardan istifadəni istisna edir ki, bu da azad bazar mexanizminin prinsiplərinin reallaşdırılması ilə bağlıdır.

Bazar təsərrüfatçılıq sistemində kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənməsində başlıca məqsəd konyuktur dəyişiklikləri, təbii şəraitin əlverişsizliyi, məhsul istehsalına çəkilən xərclərin artması, xarici rəqabətin əlverişsiz təsirlərinin aktivləşməsi səbəbindən istehsalçılara dəyən zərərlərin kompensasiya edilməsinə nail olmaqdan, qiymət tərəddüdlərindən istehsalçıların sosial müdafiəsini təmin etməkdən ibarətdir. Qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi kənd təsərrüfatı məhsulları ilə sənaye məhsulları arasında qiymət disparitetini daha da dərinləşdirmişdir. kənd təsərrüfatı məhsulları ilə sənaye məhsullarının qiymətləri arasında disparitet üç faktorun təsiri altında aradan qaldırıla bilər:

- qiymətlərin və təbii inhisarların tariflərinin tənzimlənməsi üzrə dövlət siyasəti;
- ictimai zəruri əmək məsrəflərinin və qiymətlərin real uçotunun aparılması;
- maddi-texniki resursların istehsalı və satışı ilə mışğul müəssisələrdə qiymətlərin formalaşdırılması;

Dayanıqlı kənd təsərrüfatı məhsullarının davamlı istehsalı onun necə və hansı müddətdə reallaşdırılmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Məhsulların reallaşdırılması probleminin kəskinləşməsinin səbəbləri daha çox alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi ilə bağlıdır. Bu problemin həlli isə ərzaq istehsalçıları üçün hüquqi müdafiə, təminatlar, məhsulların satışı üzrə mərkəzləşdirilmiş

marketing xidmətinin yaradılması və s. daxil olmaqla kompleks yanaşma tələb edir.

Ümumiyyətlə götürdükdə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları və istehlakçıları arasında qiymətlər tamamilə sərbəst və tərəflərin müstəqilliyi təmin edilməklə müəyyənləşdirilməlidir. Lakin, formalaşmış bazar qiyməti istehsalçını qane etmədikdə, daha doğrusu, qanun növbəti ildə geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək üçün kifayət qədər gəlir əldə etmək imkanları təmin edilmədikdə əlaqədar dövlət orqanları qiymətlərin son səviyyələrinin formalaşdırılmasına müdaxilə edilməsi istehsalçıların maraqlarının reallaşdırılması, daxili bazarda yerli istehsalın stimullaşdırılması baxımından zəruridir. Bundan əlavə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin səviyyəsinə qeyri müstəqim müdaxilə vasitələri də tətbiq edilir. Qeyd olunduğu kimi dövlət istehsalçılardan sata bilmədikləri məhsulları alır. Dövlət istehsalçının satdığı məhsulların bazar qiymətləri ilə təminatlı qiymətlər arasındakı fərqi kompensasiya şəklində onlara ödəməlidir (bazar qiymətləri təminatlı qiymətdən aşağı olduqda). Bazar qiyməti məhsulların təminatlı qiymətlərdən böyük və ya ona bərabər olduqda isə bazarda qiymətin formalaşmasına müdaxilə olunmamalıdır, yalnız zəruri hallarda istehlakçıların müdafiəsini təşkil etmək məqsədilə dövlət orqanları ehtiyat fondlarındakı məhsullardan bazara intervensiya etməklə qiymətlərin səviyyəsini arzuolunan səviyyəyə qədər azalda bilər. Beləliklə, dövlət orqanlarının göstərilən şəkildə kənd təsərrüfatı məhsulları bazasında alqı-satqı prosesində iştirakı, çevik hərəkəti istehsalçılar üçün lazımi qiymət səviyyəsinin formalaşmasını təmin edə bilər. Bu zaman istehsalçılar üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının bazar qiymətləri deyil, onların təminatlı qiymət səviyyələri iqtisadi reallığa çevrilir.

Aqrar-sənaye sferasında qiymətkoymanın xüsusiyyətləri iki faktorla şərtlənir:

- aqrar-sənaye sferası məhsullarına olan tələbin aşağı lastikliyi, başqa sözlə məhsulların qiymətlərinin dəyişməsi özünü tələbin səviyyəsində zəif əks etdirir;

- konkret məhsul növlərindən və regionların spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq kənd təsərrüfatı istehsalına çəkilən xərclərin səviyyəsinin yüksək olması.

İqtisadiyyatın aqrar sənaye sahəsində dövlətin qiymət siyasəti təminatlı və məqsədli qiymətlərin tətbiqi vasitəsilə həyata keçirilir.

Strateji əhəmiyyətli məhsullardan hesab olunan pambığın, tütünün, baramanın qiymətlərinin tənzimlənməsinin zəruriliyi həm də həmin məhsulların bazarlarının qeyri mükəmməl rəqabəli olmasından irəli gəlir. Mükəmməl olmayan bazar rəqabətində qiymətlərin müəyyənləşdirilməsində inhisarçı mövqe tutan tərəfin, emal müəssisələrinin fəaliyyətinin neytrallaşdırılması üçün alternativ emal strukturlarının yaradılması zəruridir.

Qiymətkoymanın dövlət tənzimlənməsinin vəzifələrinə ilk növbədə qiymət inflyasiyasının yüksək səviyyəsinə yol verilməməsi, ikincisi, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının gəlirlərinin təmin edilməsi şamil edilir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi aqrar sahədə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənməsində başlıca hədəf ölkənin strateji iqtisadi maraqlarının təmin edilməsindən və bütövlükdə milli aqrar-ərzaq kompleksinin beynəlxalq bazar konyukturundan asılılığını neytrallaşdırmaqdan ibarətdir. Bu baxımdan aqrar sahənin tənzimlənməsinin prioritet istiqamətii dövlət qiymət siyasətini təşkil edir. Aqrar sahədə qiymət siyasətinin təməl prinsiplərinə aşağıdakılar aid edilir;

- dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- kənd təsərrüfatı ilə sənaye arasında elmi cəhətdə əsaslandırılmış ekvivalent münasibətlərin qurulması;
- aqrar sahədə geniş istehsalın təmin edilməsi baxımından kənd təsərrüfatı istehsalçılarının gəlirlərinin himayə edilməsi;
- ETT-nin ən yeni nailiyyətlərinin qrar istehsala tətbiqi və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- Ölkə daxilində vahid iqtisadi məkanın yaradılması, yaxın və uzaq xarici bazarlara çıxışın təmin edilməsi.

Məlum həqiqətdir ki, xüsusilə qloballaşma şəraitində dövlətin səmərəli müdaxilədi olmadan kənd təsərrüfatı istehsalını lazımı səviyyədə himayə etmək, milli aqrar-ərzaq kompleksi xarici rəqabətin əlverişsiz təsirlərindən qorumaq mümkün deyildir. Məhz belə bir qeyri-müəyyənlik şəraitində qiymət mexanizmi tam şəkildə öz funksiyasını, bazarda tələb və təklifin tənzimləyicisi rolunu yerinə yetirə bəlməz. Burada əsas tənzimləyici rolu dövlət öz üzərinə götürməlidir.

Aqrar-sferada ETT-nin tətbiqi, istehsalın sənaye əsaslarına keçilməsi zamanı investisiya qoyuluşuna tələbin yüksəlməsi təkrar istehsalı və əhalinin gəlirlərini məhdudlaşdırır. Aqrar sahədə yalnız bazar qanunlarının hakim mövqə tutması kənd əhalisinin gəlirlərinin şəhər əhalisinə nisbətən nəzərə cəpəcaq dərəcədə aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Məhz bu disproporsiyanın aradan qaldırılması məqsədilə aqrar sahədə dövlətin elmi cəhətdən əsaslandırılmış qiymət siyasəti zəruri sayılır. Bir çox dövlətlərin, o cümlədən ABŞ-ın təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsulları ilə kənd təsərrüfatını maddi-texniki resurslarla təchiz edən sənaye müəssisələrinin qiymətləri arasında paritetliyin yaradılması gözlənilən nəticələrin əldə edilməsi üçün az effektivdir. Bu baxımdan kənd və şəhər əhalisinin gəlirlərinin bərabərlik prinsipləri əsasında tənzimlənməsi daha məqbul hesab olunur. Bu prinsiplərə: vergiqoyma, pensiya xidmətinin dövlət himayəsi, kənd yerlərində sənayenin inkişaf etdirilməsi və əhalinin məşğulluq imkanlarının artırılması, həmçinin kəndin sosial və istehsal infrastrukturunun inkişafı məqsədilə dövlətin maliyyə yardımları şamil edilir.

Aqrar sferada dövlətin qiymət siyasətinin başlıca prinsipi qiymət səviyyəsində də tarzlığın himayə edilməsidir. Balanslaşdırılmamış qiymət mexanizmi iqtisadidiyyatda dağıdıcı nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan dövlətin aqrar siyasətin maliyyələşdirilməsinə sərf edəcəyi vəsaitin böyük hissəsi qiymətlərin tənzimlənməsinə yönəldilməlidir. Aqrar sahədə qiymət siyasəti vasitəsilə tənzimlənmə təbirləri bazar konyukturunda baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar tələb və təklifin səviyyəsini balanslaşdırılması və müvafiq olaraq qiymətlərin stabilləşdirilməsini, aqrar sahədə geniş təkrar istehsalı həyata keçirməyə imkan verən qiymət səviyyələrinin müdafiə edilməsini, istehsalın

həcmnin və strukturunun qiymət sistemi vasitəsilə optimallaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Aqrar sferası məhsullarının qiymətlərinin səviyyəsinə dövlət himayəsi kənd təsərrüfatı istehsalçılarının gəlirlərinin artırılmasının əsas vasitələrindən biri sayılır. Təcrübədə qiymətlərin himayə edilməsi məqsədilə onun səviyyəsi maliyyə yardımını göstərilməsi ( subsidiya ) bir qayda olaraq iki istiqamətdə həyata keçirilir:

- istehsal edimiş məhsul vahidinə görə fermerə birbaşa maliyyə vəsaitinin ödənilməsi;
- məhsulun bazar və təminatlı qiymətləri arasındakı fərqin ödənilməsi.

Aqrarsferası məhsullarının qiymətlərinin səviyyəsinə dövlət himayəsini mümkün variantlarından biri də ərzaq bazarında istehsalçıların maraqlarını qorumaq məqsədi ilə idxalın azaldılmasıdır.

Aqrarsferası məhsullarına tələbin qeyri elastikliyi nəzərə alsaq, qapalı daxili bazar şəraitində təklifin genişləndirilməsi qiymətlərin qeyri mütənasib enməsinə və gəlirin azalmasına səbəb ola bilər. Əksinə, təklifin məhdudlaşdırılması siyasəti istehsalçıların gəlirlərinin yüksəldilməsinə yardımçı ola bilər.

Daxili bazarın qapalı sayılması şərtlərinə aşağıdakılar şamil edilir:

- daxili istehsal xərclərinin beynəlxalq səviyyədən aşağı olması;
- qiymətlərin subsidiyalaşdırılması nəticəsində dünya bazarında ölkənin iri ixracatçıya çevrilməsi;
- subsidiyalaşdırılacaq bəzi məhsulların həcmnin hökumət tərəfindən müəyyən edilməsi və ixraca meyilli sahibkarlıq qurularının iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılması.

Daxili istehsalın həcmi həddən artıq olarsa məhsul vahidinə veriləcək maliyyə yardımını (subsidiya) azaldılmalıdır. Bu siyasət təminatlı qiymətlərin qorunması məqsədilə dövlətin büdcəsindən izafi subsidiya xərclərinin qarşısının alınmasına xidmət edir. Subsidiya ödənişi müəyyən edilmiş məhsulun həcmi adətən daxili istehlakın həcmi ilə məhdudlaşdırılır.

Daxili təklifin səviyyəsinin məhdudlaşdırılması tədbirləri hər hansı məhsulun idxalının stimullaşdırılması, istehsalın həddinin (kvotalaşdırılması), müəyyən

edilməsi, kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin əkin dövriyyəsinə məqsədli olaraq kənarlaşdırılması vasitəsilə həyata keçirilir.

Kvotalaşdırma sistemi səlahiyyətli dövlət təşkilatı tərəfindən hər bir istehsalçı üçün maksimal məhsul istehsalının müəyyən edilməsi ilə şərtlənir. Bu zaman məhsulun başqa kanallarla satışına məcburi məhdudiyyət, ya da, tam qadağa qoyulur.

Emala ehtiyacı olan məhsullar üçün bu proqramın tətbiqi məqbul sayılır. Çoxsaylı istehsalçıların müxtəlif kanallarla məhsullarını satdığı və kvota sistemindən istifadənin mümkünsüzlüyü zamanı əkin sahəsinin (ya da heyvanların baş sayının) məhdudlaşdırılması metodu tətbiq edilir.

Dünya təcrübəsində istənilən kvota proqramının iki əsas qüsuru öz təstiqini tapmışdır. Bu proqram aqrar iqtisadiyyatda nəzərə cərpacaq ziddiyyətli məqamlar da yaradır. Belə ki, kvotalaşdırma proqramı yüksək məsarifli məhsul istehsalçısının mənafeyinə uyğun gəldiyi halda, az məsarifli məhsul istehsalçısının istehsalı genişləndirmək imkanlarına əngəl yaradır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə aqrar iqtisadiyyatın tənzimlənməsində iqtisadi vasitə kimi qiymətdən çox geniş istifadə olunur. Bu ölkələrdə qiymət mexanizminin formalaşdırılmasının özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Belə ki, ABŞ-da və Avropa İqtisadi Birliyi ölkələrində orta və iri aqrar əmtəə istehsalçılarının müəyyən səviyyədə gəlir əldə etmələrinə təminat verən məqsədli qiymətlər digər ölkələrlə müqayisədə yüksək səviyyədə müəyyənləşdirilir. Burada həm də ölkəyə idxal olunan məhsullar üçün hədd qiymətləri, ixrac olunan məhsullar üçün isə ixrac subsidiyaları müəyyənləşdirilir. Məsələn, ABŞ-da dövlət fermerlər üçün girov qiymətlərinin minimum səviyyəsinə təminat verir, həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri arasında nisbəti təmin edir. Finlandiyanın aqrar sahəsində üç növ – məqsədli, dotasiya və əlavə qiymətlər müəyyənləşdirilmişdir. Buradakı əlavə qiymətlər dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş kvotadan artıq istehsal edilən məhsula tətbiq edilir. Bəzi Avropa ölkələrində - xüsusilə Fransa, İsveç, Belçika, Hollandiya və s. kimi ölkələrdə aqrar sahədə qiymətlərin inzibati qaydada tənzimlənməsinə mühüm əhəmiyyət verilir.

Digər İEO olan Yaponiyada isə bütövlükdə istehlak mallarının qiymətlərinin 20%-i, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarından isə çəltiyin, buğdanın, ətin və ət məhsullarının qiymətləri əlaqədar orqanlar tərəfindən tənzimlənir.

Tədqiqatlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, aqrar iqtisadiyyatda qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyi bütövlükdə aqrar sahənin maliyyə vəziyyətinin sabitləşməsinə gətirib çıxarır.

Respublikamızın spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla elmi cəhətdən əsaslandırılmış qiymət siyasətinin tətbiqi aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsinin prioritet istiqaməti olmaqla kənd təsərrüfatı istehsalçılarının gəlirlərinin artırılmasında və stimullaşdırılmasında mühüm addımlardan biri kimi qəbul edilməlidir.

### **3.2. Aqrar sferada qiymət paritetliyinin müəyyən edilməsi.**

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və iqtisadiyyatın ən mühüm sahələri olan sənaye və kənd təsərrüfatı arasında mübadilə münasibətlərinin ekvivalentliyinin təmin edilməsi məqsədilə qiymət paritetliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatı və sənaye məhsulları arasında qiymətin paritetlik səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün iqtisadi praktikada paritetlik indeksi adlanan göstəricidən istifadə edilir. Paritetlik indeksi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$J_p = JSN/JKT$$

burada,  $J_p$ -paritetlik indeksi; JSN- sənaye məhsullarının qiymət indeksi; JKT- kənd təsərrüfatı məhsullarının satış qiyməti indeksi kimi xarakterizə olunur.

Bir sıra iqtisadçılar hesab edirlər ki, keçid dövründə aqrar sahədə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin zərərlə başa çatmasının ən mühüm amillərindən biri bütövlükdə aqrar-ərzaq kompleksində qiymət paritetində ekvivalent münasibətlərinin pozulması olmuşdur. Ümumiyyətlə, qiymət pariteti məsələsinə iqtisadçılar arasında fərqli münasibətlər mövcuddur. Belə ki, iqtisad elmləri doktoru, professor E.V.Serovanın fikrincə qiymət pariteti əslində kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının istehsal etdikləri məhsul vahidinə görə əldə etdiyi qeyri-kənd təsərrüfatı məhsulları, yeni sənaye resursları və xidmətlərin mövcud

qiymətlər arasındakı fərqləri özündə əks etdirir. V.S.Zaqafvilinin fikrincə isə kənd təsərrüfatı ilə iqtisadiyyatın digər sahələri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə paritetliyin təmin edilməsi əslində qiymət münasibətləri ilə reallaşdırılır. Təbii ki, bu zaman paritetin pozulmasının qarşısının alınmasına istiqamətlənmiş ən mühüm tədbirləri dövlət öz üzərinə götürməli və büdcədən maliyyələşdirmə və vergiqoyma sistemi vasitəsi zəruri tənzimləyici funksiyalar reallaşdırılmalıdır. Sahələrarası iqtisadi münasibətlərin təhlili kənd təsərrüfatında iqtisadi artımın təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatında geniş təkrar istehsal prosesi xüsusilə dinamik xarakter daşıyır. Təbii ki, bu zaman iqtisadiyyatın digər sahələri ilə kənd təsərrüfatı arasında əmək haqqı sahəsində paritetliyin vəziyyətinin öyrənilməsi eləcə də, rentabellik normasında paritetliyin müəyyənləşdirilməsi amortizasiya normasındakı fərqli xüsusiyyətlərin aradan qaldırılması məhz qiymət disparitetinin zəiflədilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, qiymət dispariteti əslində bu və ya digər məhsul növlərinin qiymətləri arasındakı qeyri-ekvivalentliyin yaranmasını özündə əks etdirir və iqtisad elmində demək olar ki, yeni anlayış deyildir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin sənaye məhsullarının qiymətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə geri qalması hələ XX əsrin əvvəllərində keçmiş ittifaqda həyata keçirilən yeni iqtisadi siyasət dövründə özünü müşahidə etdirmişdir. Belə ki, 1923-cü ildə yeni siyasətin həyata keçirildiyi dövrdə sənaye məhsullarının topdansaş satış indeksi 275% təşkil etmişdirsə, kənd təsərrüfatı məhsullarının topdansaş satış qiymətləri 88% hədlərində dəyişmişdir. Bütövlükdə götürüldükdə kənd təsərrüfatı ilə sənaye məhsullarının mübadiləsi prosesində qeyri-ekvivalentliyin müşahidə edilməsi dövlətin büdcə siyasəti çərçivəsində aradan qaldırılırdı. Ümumiyyətlə götürdükdə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıların qiymət dispariteti nəticəsində məruz qaldıqları zərərli təsirlərin aradan qaldırılmaı istiqamətində dövlət tərəfindən irihəcmli büdcə yardımları həyata keçirilirdi.

Kənd təsərrüfatında özünü biruzə verən disparitetlər daha çox iki formada təzahür edir ki, bunlara da aşağıdakıları şamil etmək olar:

- ❖ Kənd təsərrüfatı ilə sənaye məhsullarının qiymətləri arasında yaranan disparitetlər. Bu disparitetlər əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları ilə kənd təsərrüfatında istifadə edilən maddi texniki resursların qiymətləri arasında kəskin qeyri-ekvivalent mübadilə münasibətlərinin yaraması nəticəsində təzahür edir;
- ❖ Aqrar sferada əmtəə istehsalçılarının istehsal etdikləri məhsulların topdanburaxılış qiymətləri ilə pərakəndə qiymətləri arasında yaranan disparitetlər. Bu disparitetlər əsasən ticarət məhsullarının reallaşdırılması ilə bağlı kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları üzərində yaranan təsirləri özündə əks etdirir.

Qiymət disparitetinin birinci növü əslində, aqrar bazar infrastrukturunun zəif inkişafı fonunda, eləcə də, kəndin istehsal və xidmət sferasına olan tələbatının ödənilməsi nəticəsində yaranır. Təhlil göstərir ki, respublikamızda kənd təsərrüfatı texnikası istehsal edən müəssisələrin fəaliyyət göstərməməsi, kənd təsərrüfatı texnikasının xaricdən gətirilməsi son nəticədə texnikanın qiymətlərinin artmasını şərtləndirir ki, bütün bunlar da sənaye məhsulları ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri arasında disparitetin yaranmasını şərtləndirən başlıca amil kimi çıxış edir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının mürəkkəb maliyyə vəziyyəti və eləcə də, sənaye məhsullarının yüksək qiymətləri əmtəə istehsalçılarının həmin məhsulların alışından imtina etməsinə gətirib çıxarır. Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı məhsulları ilə sənaye məhsulları arasında özünü biruzə verən qiymət disparitetləri nəticə etibarilə aqrar istehsalda material xərclərinin strukturunun köklü dəyişikliklərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Belə dəyişiklik ilk növbədə kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərinin strukturunda özünü göstərir. Bunun da əsas səbəbi əmək haqqının xüsusi çəkisinin istehsal çəkilən məsrəflərin strukturunda aşağı düşməsi və maddi vəsaitlərə çəkilən xərclərin xüsusi çəkisinin yüksəlməsidir. Bütün bunlar isə son nəticədə kənd təsərrüfatında nəinki geniş təkrar istehsalı, hətta sadə təkrar istehsalı həyata keçirmək imkanlarına mənfi təsir göstərir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıdan əldə edilən mövcud qiymətləri ilə pərakəndə satış qiymətləri arasında kəskin fərqlərin yaranması və bu fərqlərin strukturunda pul gəlirlərinin daha çox xüsusi çəkisinin ayrı-ayrı aralıq vasitəçilərin payına düşməsi kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının maliyyə vəziyyətini mürəkkəbləşdirir.

Aqrar sferanın üzləşdiyi qiymət disparitetinin aradan qaldırılmasının ən mühüm vasitələrindən biri əslində ayrı-ayrı sahələrin oliqapol təsirinin aqrar sektoru məhdudlaşdırılması ilə sıx bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı xammalı istehsal əmtəə istehsalçıları emal müəssisələri kənd təsərrüfatı məhsullarını reallaşdıran ticarət sektorları daha çox oliqapol inhisarçı təsirlər həyata keçirirlər ki, bu təsirlər də son nəticədə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının maliyyə vəziyyətini mürəkkəbləşdirir. Oliqapol təsirlərin güclənməsi nəticəsində aqrar əmtəə istehsalçılarının normal rentabellik səviyyəsi hədlərində fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri qiymətlər səviyyəsində məhsul reallaşdırmasına imkan vermir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırması prosesində daha çox gəliri emal müəssisələri, ticarət və vasitəçi strukturlar əldə edirlər. Bundan əlavə, əmtəə istehsalçıları maddi texniki resurslara olan ehtiyaclarını təmin etmək üçün öz məhsullarını daha çox həmin kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçısı üçün yanacaq, texnika, ehtiyat hissələri satan müəssisələrə reallaşdırmaq məcburiyyətində qalırlar. Bir sıra hallarda kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları xidmət strukturlarına, tədarük qurumlarına, maddi texniki resursları reallaşdıran qurumlara öz məhsullarını əmtəə kreditləri yolu ilə verir və gələcəkdə onlar üçün zəruri olan ehtiyat hissələrini, texnikanı əldə edirlər.

## Nəticə və təkliflər

Xalq təsərrüfatının mühüm bir sahəsi olan kənd təsərrüfatı əhalinin ərzaq məhsulları ilə təmin olunmasında və sənayenin xammala olan ehtiyaclarının ödənilməsində böyük rol oynayır.

Qiymət ən vacib iqtisadi rıçaqlardan biri kimi bütövlükdə iqtisadi mexanizmin, eyni zamanda aqrar sahənin formalaşmasında və fəaliyyətində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qiymət bazarda realizə olunmaq üçün təklif olunan əmtəələrin mübadiləsi mərhələsinə qədər mürəkkəb formalaşma prosesindən keçir və bu zaman bir çox amillərin – tələb, təklif və xərc amillərinin təsirinə məruz qalır. Bütün bunları nəzərə alaraq istehsalçı öz məhsulu üçün ən yüksək qiyməti tələbə görə, ən aşağı qiyməti isə xərclərə görə müəyyənləşdirir.

Aqrar sferada məhsulların qiymətləri digər sahələr üçün eyni olan ümumi prinsiplər əsasında müəyyənləşsə də bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Belə ki, aqrar-sənaye sferasında qiymətməmləgəlmə prosesinə təbii – iqlim, torpaq, istehsalın mövsümliliyi, kənd təsərrüfatı məhsullarının qarşılıqlı əlaqəsi və əvəzlənməsi kimi spesifik amillər təsir göstərir. Kənd təsərrüfatında məhsulların qiymətlərinə təsir edən bütün amilləri nəzərə almadan onun səviyyəsini düzgün müəyyənləşdirmək olmaz.

Hər bir ölkədə formalaşan və müəyyənləşən qiymət sistemi kompleks amillərin – strateji və taktiki amillərin qarşılıqlı nəticəsi olmalı və iqtisadi mənafehləri üzgün uzlaşdırmaqla geniş stimullaşdırıcı xarakterə malik olmalıdır. Aqrarsferada da tətbiq edilən qiymətlər istehsalçıların səmərəli fəaliyyətinin təmin olunmasında, bütövlükdə sahənin inkişafında əsas amillərdən biri kimi fəaliyyət göstərməlidir.

Qiymət istehsalçılarla istehlakçılar arasında münasibətləri tarazlaşdıran ən mühüm vasitələrdəndir. Məhsul istehsal olunan andan istehlakçılara çatdırılanadək ayrı-ayrı mərhələlərdən və müxtəlif yollardan keçir. Odur ki, qiymətin müxtəlif formaları yaranır. Kənd təsərrüfatında qiymətin daha çox istifadə olunan formaları aşağıdakılardır:

- dövlət satınalma qiymətləri;
- müqavilə qiymətləri;
- azad bazar qiymətləri;
- təsərrüfatlararası hesablaşma qiymətləri;
- pərakəndəsatış qiymətləri;
- topdansatış qiymətləri;
- tarif qiymətləri və preyskurant qiymətlər.

Aqrar sahə ölkənin strateji maraqlarına xidmət edən sahələrdən biridir. Belə ki, aqrar sahənin dayanıqlı inkişafına nail olunması ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi amil kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının qiyməti bu sahənin dayanıqlı və dinamik inkişafında böyük rola malikdir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılması və ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının əsasən daxili istehsal hesabına ödənilməsi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün qiymətlərin səviyyələri istehsala stimullaşdırıcı təsir göstərməlidir.

Aqrarsferasının dayanıqlı və dinamik inkişafında bu sahənin məhsullarının və kənd təsərrüfatında istifadə olunan istehsal vasitələrinin qiymətləri arasındakı paritetlik böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, kənd təsərrüfatında istifadə olunan sənaye məhsullarının qiymətlərinin daha yüksək dərəcədə artması nəticəsində bəzi məhsulların istehsalı zərərlə başa gəlir. Tədqiqatlar göstərir ki, son 5 ildə əsas növ kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə qiymət artımı bütövlükdə orta hesabla 25-30 % olduğu halda kənd təsərrüfatına satılan texnikanın və gübrələrin qiyməti 2-3 dəfə artmışdır.

Digər tərəfdən aqrar sahədə dayanıqlı və dinamik inkişafa satışdan əldə olunan rentabellik səviyyəsi də təsir göstərir. Respublikamızda 1999-cu ildən sonra bütün kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə rentabelliğin səviyyəsi yüksələn xətlə inkişaf edir. Belə ki, əvvəlki illərlə müqayisədə ən yüksək rentabellik meyvə və giləmeyvə (31,4%), tütün (72,8%), kartof (71,2%), üzüm (66,3%), qoyun və keçi (48,8%), və yun (40,1%) istehsalı və satışından əldə edilmişdir.

1999-2006-cı illərdə respublikamızda bütün növ aqrar-sfera məhsullarının qiymətləri artan dinamika ilə inkişaf etmişdir. Əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarından dənli və dənli paxlalıların qiyməti 48,8 %, kartofun qiyməti 222,4 %, tərəvəzin qiyməti 158,6 %, üzümün qiyməti 241,8 %, tütünün qiyməti 32,1 %, pambığın qiyməti 68,5 %, mal ətinin qiyməti 70,8 %, quş ətinin qiyməti 59,4 %, südün qiyməti 40,8 %, yumurtanın qiyməti 64,2 % artmışdır.

Müasir şəraitdə qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, dövlət aqrar-əmtəə istehsalçılarının müəyyən səviyyədə gəlir əldə etmələrinə təminat verən məqsədli qiymətlər müəyyənləşdirməklə, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə kənd təsərrüfatında istifadə olunan sənaye məhsullarının qiymətləri arasındakı disparitetliyin aradan qaldırılmasına istiqamətlənmiş və s. tədbirləri həyata keçirməklə aqrar sahənin inkişafına kömək etmiş olur.

Bütün deyilənləri ümumiləşdirərək aşağıdakı təklifləri irəli sürmək olar:

- aqrar sferada məhsulların qiymətləri elmi əsaslarla müəyyənləşdirilməli və bu zaman qiymətə təsir göstərən müxtəlif amillər kompleks şəkildə nəzərə alınmalıdır;
- müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı subyektlərinin səmərəli fəaliyyətini həyata keçirməyə imkan verən qiymət növlərindən, xüsusilə təminatlı qiymətlərdən istifadə olunmalıdır;
- aqrarsferanın dayanıqlı və dinamik inkişafının təmin olunması məqsədilə bu sahədə tətbiq olunan qiymətlər istehsalçılarda məhsulun keyfiyyətini yüksəltməyə maraq oyatmalı, müəyyən rentabellik səviyyəsinin əldə olunmasına şərait yaratmalıdır;
- aqrar sahədə dövlətin qiymət siyasəti bütün təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə stimullaşdırıcı təsir göstərməli, sahənin maliyyə vəziyyətinin sabitləşməsinə gətirib çıxarmalıdır.

## **İstifadə olunan ədəbiyyat**

1. İbrahimov, “Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri” .Bakı 2002.
2. S.Salahov, “Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri”. Bakı 2004.
3. Azərbaycanın kənd təsərrüfatının nisbi üstünlüklərinin realizasiyası. Dünya bankının hesabatı,2006.
- 4.V.Niftullayev “Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı”. Bakı 1996.
5. İ.Qarayev “ Qiymətin əmələ gəlməsi”. Bakı 2000.
6. AZETKTİ və Tİ-nin Elmi əsərləri, №1.Bakı 2008.
7. AZETKTİ və Tİ-nin Elmi əsərləri, №1. Bakı 2007.
- 8.“İqtisadiyyat və həyat” jurnalı, №8, Bakı 2006.
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkarların iqtisadi göstəriciləri. Bakı 2007.
10. Ю.А.Цыпкин, А.Н. Люкшинов, «Агромаркетинг». Москва 2005.
11. Azərbaycan Respublika Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi([www.eco.gov.az](http://www.eco.gov.az))
12. [www.kitab.az](http://www.kitab.az)

## Резюме

Цена сельскохозяйственных продуктов, как экономические факторы имеет большую роль в устойчивой и динамичной развитие этой области. В современных условиях государственное регулирование цен имеет большое значение. Таким образом, государство с целью получить прибыль которая гарантирует определение цен аграрно-товаропроизводителей на определенном уровне, мерами направленные на устранение диспаритета между ценами на сельскохозяйственную продукцию и ценами на промышленные товары используемые в сельском хозяйстве и др путем реализации мер способствовало развитию аграрного сектора.

Для того, чтобы обеспечить устойчивое и динамичное развитие сферы цены, применяемые в этой области должны представлять интерес к улучшению качества продукта у производителей. Ценовая политика в аграрном секторе должно стимулирующее влиять на деятельность всех хозяйствующих субъектов и должно привести к стабилизации финансового положения в этом районе.

## Summary

The price of agricultural products, such as economic factors have a major role in the sustainable and dynamic development of this area. In modern conditions, government regulation of prices is important. Thus, the state with the aim to make a profit that ensures the determination of prices agro-producers at a certain level, measures aimed at eliminating the disparity between the prices of agricultural products and the prices of industrial products used in agriculture and others by implementing measures contributed to the development of the agricultural sector.

In order to ensure the sustainable and dynamic development of the sphere of prices used in this area should be of interest to improve the quality of the product manufacturers. Pricing policy in the agricultural sector should be a stimulating effect on the activities of all economic entities and should lead to a stabilization of the financial situation in the area.

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Magistratura Mərkəzinin  
magistrantı Əsrəfova Rəfiqə Məhərrəm qızının "Aqrar sferada qiymətlərin  
tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi" mövzusunda yazmış  
olduğu magistr dissertasiyasının**

**REFERATI**

*Mövzunun aktuallığı:*

Bazar münasibətlərinin yaradılması və dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatında, onun ayrılmaz hissəsi olan, əhalini ərzaqla, sənayeni isə xammalla təmin edən kənd təsərrüfatında keyfiyyətə yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşmasını zərurətə çevirmişdir.

Aqrar sənaye məhsulları istehsalı iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli olaraq özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu səbəbdən aqrar-sənaye məhsullarının istehsalına təsir edən müxtəlif amillər tam nəzərə alınmalı və istehsal xərclərini ödənilməli, geniş təkrar istehsalın təmin olunması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, səmərəliliyin artırılmasına maraq yaradan qiymətlər tətbiq olunmalıdır.

*Tədqiqatın predmet və obyektı :*

Aqrar sferada məhsulların daxili və xarici qiymətlərinin mövcud səviyyəsi və onların təkmilləşdirilməsi prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi tədqiqat obyektı kimi seçilmişdir. Aqrar sferada istehsal olunan məhsulların qiymətlər sistemi tədqiqatın başlıca predmetidir.

*Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri:*

Tədqiqatın məqsədi aqrar sferada qiymətlərin əmələ gəlməsi amilləri, kənd təsərrüfatı istehsalının infrastruktur təminatı, həmçinin mövcud daxili və xarici təcrübənin başlıca istiqamətləri uçota alınmaqla aqrar sferada qiymətlərin əmələ gəlməsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı elmi cəhətdən əsaslandırılmış praktik əhəmiyyətli təkliflər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- İqtisadi islahatlar şəraitində aqrar sferada qiymətlərin formalaşma prosesini tədqiq etmək;
- Aqrar sferadaqiymətlərin dövlət tənzimlənməsinin obyektiv zərurililiyini əsaslandırmaq;
- Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına göstərilən xidmətlər və onların qiymət səviyyələrini təhlil etmək;

- Aqrar sferada qiymətlərin optimallaşdırılması ehtiyatlarının müəyyənləşdirilməsi;
- Aqrar sferada məhsulların qiymətlərinin dövlət tənzimlənməsinin prioritetlərini müəyyənləşdirmək;
- Aqrar sferada kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının qiymətlərinin mövcud vəziyyətini araşdırmaq.

*Dissertasiya tədqiqatının metodoloji və nəzəri əsasları:*

Tədqiqatın nəzəri- metodoloji əsaslarını Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Milli Məclisin aqrar sahənin inkişafı, habelə onun tədarük və emal sahələri arasında əlaqələndirilməsi istiqamətlərində qəbul etdiyi qanunlar, Nazirlər Kabinetinin normativ-hüquqi aktları və b.sənədlər təşkil edir. Tədqiqat prosesində təhlil, sintez, induksiya, deduksiya, müqayisəli və sistemli təhlil, rəşional və pozitiv yanaşma üsullarından istifadə edilmişdir.

*Tədqiqatın informasiya bazası.*

Dissertasiya işində Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin müvafiq statistik məlumatlarından, eləcə də iqtisadçı alimlərin əsərlərindən və elmi məqalələrindən istifadə edilmişdir.

*Tədqiqatın elmi yeniliyi:*

Bu yenilik aşağıdakılardan ibarətdir:

- Müasir bazar münasibətləri şəraitində aqrar sferada məhsulların qiymətlərinin formalaşmasının spesifik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmışdır;
- Azərbaycan Respublikasının aqrar-sənaye bazarında tətbiq olunan qiymət növləri arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlar araşdırılmışdır;
- Qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin əhalinin istehlak səviyyəsinə təsiri araşdırılmışdır;
- Aqrar sferada qiymətlərin müəyyən edilməsi prosesində istehsalçıların pul gəlirlərinə və istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətinə təsiri araşdırılmışdır;
- Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin təkmilləşdirilmə mexanizminin perspektiv istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

*Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti:*

Dissertasiya işinin nəticə və təklifləri Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi probleminin həllində, aqrar-sənaye bazarında sağlam rəqabət mühitinin yaradılması və qiymətlərin əmələ gəlməsi ilə bağlı qanunvericilik aktlarının hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Nəticə və təkliflərdən həmçinin, ali məktəblərdə tədris prosesində və elmi tədqiqat işlərində mənbə kimi istifadə edilə bilər.

*Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi:*

Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarət olmaqla 97 səhifədən ibarətdir.

**Magistrant**    R.M.Əşrəfova

**Elmi rəhbər**    dos. T.İ.Kərimova